

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İstanbul, 1908, Osmanlıca
ve Ermenice pankartlarda
"Özgürlük, Eşitlik, Adalet"

Express'in ücretsiz ekidir.
Maddetle ilgili konulara ilişkin
haber ve analizler hakkında
yorumlarınız 2. maddesinin 2
fıkrasının çerçevesinde bandrol
tasitması zorunlu değildir.

BELGELER, TANIKLIKLAR ve HALİL BERKTAY, TANER AKÇAM,
STEFANOS YERASİMOĞU'N YORUMLARI İYLA

Büyük Felaket

1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu

Büyük Felaket
-1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu
(Belgeler, Tanıklıklar ve Halil Berktaş, Taner Akçam,
Stefanos Yerasimos'un Yorumlarıyla)

1. Baskı: Re Yayıncılık, 4500
İstanbul, Nisan 2005

Yayına hazırlayan: Yücel Göktürk - Merve Erol - Siren idemen
Grafik uygulama: Ender Ergün
Teknik Koordinatör: Özey Selmo
Görsel Yönetmen: Arslan Eroğlu
Baskı ve cilt: Stampa Basım San. Paz. ve Tan. Hiz. A.Ş.
Hacıahmet Mah. Eburıza Dergahı Sk. No: 27 34440
Dolapdere - İstanbul Tel: (0212) 235 98 95
Kapak Fotoğrafı: Fındıkçıyan Okulu öğrencileri (Varto, 1913)

Re Yayıncılık
yönetim adresi: İnönü Mah. Çimen Sok. no:89/2 Şişli - İstanbul
irtibat adresi: Abdullah Sok. No.9 Beyoğlu - İstanbul
tel: 251 87 67 faks: 244 23 94 e-mail: express@post.com

BELGELER, TANIKLIKLAR ve HALİL BERKTAŞ, TANER AKÇAM,
STEFANOS YERASİMOS'UN YORUMLARIYLA

Büyük Felaket

1915 Katliamı ve Ermeni Sorunu

Bugün Ermenilerin yok edilmesini kim hatırlıyor ki?

(Hitler'e atfedilen ünlü söz; 1939'da Polonya'ya
girmeden önce söylediği varsayılıyor.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://mantey.org>

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	5
CHARLES AZNAVOUR	15
HALİL BERKTAY	21
STEFANOS YERASİMOS	85
TANER AKÇAM	97
İTTİHADÇILARIN YARGILANMALARI	119

Armin T. Wegner. "Armin T. Wegner e gli Armeni in Anatolia, 1915 -Immagini e testimonianze", Guerini e Associati, Milano, 1996.

Charles Aznavour. "Geçmiş Zaman Olur ki", çeviren: Emre Aral Altıntaş, Aras Yayıncılık, 2005.

Halil Berktaş. "Ermeni Trajedisi", söyleşi: Yücel Göktürk, Nokta dergisi özel eki, 22 Kasım 2004.

Krikor Zohrab. "Öyküler -Osmanlı Meclisi'nde Bir Ermeni Mebus", çeviren: Hermon Araks, Aras Yayıncılık, 2002.

Krikor Zohrab. "Yerger -Orakrutun, cilt 4" (Eserler -Günce, cilt 4), Erivan, 2003. (yayınlanan bölümü çeviren: Rober Koptaş)

Osman Selim Kocahanoglu. "İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması", Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Raymond H. Kevorkian - Paul B. Paboudjian. "Les Armeniens dans l'Empire Ottoman -A la veille du Genocide", Les Editions d'Art et d'Histoire, Paris, 1992.

Stefanos Yerasimos. "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", Toplumsal Tarih, sayı 105, Eylül 2002.

Taner Akçam. "Acı olan, utanç duygusunun yokluğu", Express, sayı 83, 26 Ağustos 1995 / "Tarihin Öteki Yarı", Express, sayı 85, 2 Eylül 1995.

Tanıklıklar için: Verjine Sivazliyan. "Hayots Tseghasbanutyuni yev Badmagan Hişogutyuni", Erivan, 2000 / "Ermeni Soykırımı -Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklıklarının Hikâyeleri", <http://ermeni.org/turkce/kitap.htm>.

Yves Temon - J.C. Kebabdjian. "Armenie 1900", Editions Astrid, Paris, 1980.

SUNUŞ

Saygı duruşu

"Almanya yenilince biz de yenilmiş sayıldık..." Bu cümleyi hatırlamayan var mı? Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunu böyle öğreten bir Millî Eğitim'den geçen insanların -eğer özel bir ilgileri yoksa- herhangi bir tarihî olay hakkında bilgi sahibi olması mümkün mü? Buna bir de medyayı, Ragıp Duran'ın deyişiyle "apoletli medya"yı ekleyin...

Express'in Nisan 2005 sayısındaki "Nabız" sayfasında "24 Nisan 1915 sizin için ne ifade ediyor" sorusuna, bir vatandaş şu cevabı veriyor: "24 Nisan 1915, Ermenilere soykırım yapıldığının tarihidir." Aynı vatandaş, "Talât Paşa kimdir?" sorusunu "bir Osmanlı paşası herhalde" diye cevaplıyor.

Talât Paşa'nın kim olduğunu bilmiyoruz, ama Ermenilere soykırım yapılmadığından şüphemiz yok.

Ama, "gerçek" öyle bir şey ki, kapıdan kovulsa bacadan giriyor. Ve onunla yüzleşmedikçe, "sakat kalmak" kaçınılmaz. Bu derlemeyi hazırlayanlar olarak, biz de o Millî Eğitim'den geçtik; bize de "soykırım" diye bir şey olmadığı, Ermenilerin doğuştan "Türk düşmanı" olduğu belletildi.

Resmî tarih öyle diyordu, ama bir de sözlü tarih diye bir şey vardı. 1915'e dair hikâyeler dinlememiş olanımız yoktu. Ürper-tiyle dinliyorduk; dinlediklerimizi kabullenemiyorduk. İnanmak istemiyorduk. Böyle bir vahşeti kim kabullenebilir? Kim reddetmek, inkâr etmek istemez?

Ama, gerçek kapıdan kovulsa bacadan giriyor işte. Bir hikâye dinliyorsunuz, okulda öğretilen bir şiir aklınıza geliyor, bir çizgi roman karesine takılıyorsunuz, bir romandaki pasaj ırkılıyor, konuyla alakasız bir hatıratla satır aralarındaki bir ifade dikkatinizi çekiyor, sevdiğiniz bir şarkıcı "düşman" ilan ediliyor...

Şüphe büyüyor... Şüpheye karşı bir direnç geliyor ister istemez. Mazeretler, gerekçeler, hafifletici sebepler... Olmuyor. Olmuyor, çünkü gerçek kendisini dayatıyor. Resmî tarihin zırhı eskisi kadar güçlü değil artık. Bilgi akışı orasından burasından deliyor o zırhı. Murat Belge'nin dediği gibi, konu, bir bilgi sorunu değil, bir ahlâk sorunu haline geliyor: "Bilgi eksikliği sorunu,

Ufkumu açan Ermeni kadını

1970 yılında, Paris'te, otele para yetiştiremeyince, pansiyona geçtim. Pansiyon dediğimiz, birkaç odalı bir apartman dairesinin odalarından biriydi. Dairenin sahibi dul bir Ermeni kadındı. Orta yaşlı, sessiz sakin, konuksever biriydi. Odama yerleştiğim ikinci günü, "Bitişik dairede ve üst katta da Ermeni aileler oturuyor. Sizden bahsettim. Tanışmak istediler. Bu akşam bende bir yemek yiyebilir miyiz?" dedi. "Elbette" dedim hiç duraksamadan. Asala terör örgütünün cinayetleri yeni yeni başlamıştı. "Yahu" dedim kendi kendime, "ister misin bu Ermeniler beni makasa alıp Türklerin kestiği (!) bir buçuk milyon Ermeninin hesabını sorsunlar?" Bugüne kadar bu konu üstünde hiç durmamışım. Zaten biraz sakıncalı bir konu... Ne bir yayın var ortalıkta, ne tartışma ne söyleşi... Benim de aklımda, kulaktan dolma yalan yanlış bilgiler. "Galiba bir yamuk iş yapmışız" diye düşünürdüm hep. Ve hep, içimde bir suçluluk kompleksi, ezikliği ile dolaşırdım. Gece, kadınlı - erkekli toplaştık. Önceleri dereden tepeden, İstanbul'dan, Türkiye'den konuştuk. Evsahibim Madam E. Marsilya'da doğmuş büyümüş. Türkiye'ye hiç gitmemiş. Marsilya'ya göçen Kayserili bir Ermeni ailenin oğluyla evlenmiş. Türkiye ve Türkler hakkında her şeyi ondan öğrenmiş. "Komşularım (!) Ermeniler" de Fransa'da doğup büyümüşler. Türkiye'yi hiç görmemişler. Dahası, bir Türkle hiç karşılaşmamışlar. Beni, önceleri, meraklı bakışlarla süzdüler. "Tamam. İyi gidiyor. Hesap mesap soran yok" derken korktuğuma uğradım... Güzel güzel, Türkiye'deki Türk - Ermeni dostluğundan söz eder, tiyatro ve müzikteki Ermenileri ballandıra

yavaş yavaş, sorun olmaktan çıkıyor. Bir hukuk terimi olarak 'genosid'den söz etmiyorum -onun tartışması ilelebet devam edebilir. Ama ciddi bir kıyım olduğu, milyona belki yaklaşan, belki milyonu aşan sayıda insanın canını kaybettiği, iki büyük kent dışında imparatorluk sınırları içinde her yerde yaşayan Ermenileri kapsayan içler acısı, korkunç bir facia yaşandığı belli. Bunun için 'Yaşandı' demek ya da 'hayır, böyle bir şey olmadı' demek, bilgiye değil, ahlâka bağlı bir seçme, bundan sonra..." (Radikal, 10 Nisan 2005)

Bir hikâye dinliyorsanız, Sivas'ın bir köyünde katliamdan kurtulan bir Ermeni çocuk anlatılıyor, Alevi-Kürt bir aile onu samanlıkta saklıyor, ortalık yatışınca İstanbul'daki Ermeni cemaatine teslim ediyor. Çocuk büyüyor, Amerika'ya göç ediyor, hali vakti yerinde bir adam oluyor. Ve her sene Sivas'ın o köyüne gidiyor, o samanlığı bir oda haline getiriyor, yıllık iznini orada geçiriyor. Gel zaman git zaman yaşılanıyor, bir yaz gelmiyor. Köylüler sebebini derhal hissediyor ve o yaz, o köyde hüznü bir yaz oluyor... Bu hikâye, soykırım bağlamında değil, insanın doğduğu yere bağlılığı bağlamında anlatılmış olsa da, insan "katliam"a takılıyor, sonra o çocuğu kurtaranların varlığıyla teselli buluyor.

Herkesin kulağında bu tür hikâyeler var, ürpertici gaddarlıkta olanlar da... Halil Berktaş'ın okul arkadaşından naklettiği hikâye mesela. (bkz. sayfa 25)

Çizgi roman demiştik, Suat Yalaz'ın "Karaoğlan"ı bir yandan resmî tarihi, resmî görüşü yankılarken, bazı karelerde başka bir pencere açıyor pek farkında olmadan. Nitekim, Express'in 44. sayısında (Aralık 2004), "İnce Yılan" macerasının resmî tarih kokan karelerini atlayarak yaptığımız montajla kendi memnuniyetini ifade eden bir arka kapak çıkarabilmiştik pekâlâ. Suat Yalaz için ayrı bir paragraf açmak gerekiyor. Kasım 2004'te, Hrant Dink'in bir yazısı üzerine başlatılan "Bak şu Ermeniye!" başlıklı "temsili linç" girişiminin vuku bulduğu günlerde, MHP'nin sözcüsü durumundaki Yeni Çağ gazetesindeki "Ufkumu açan Ermeni kadını" başlıklı yazısıyla tartışmaya -tartışma denebilirse adına- müdahil olmuştu.

Yalaz'ın yazısının ilk bölümü "ortak payda" sayılır, ikinci bölümüyse Yalaz'ın kişisel bir tanıklığı; ne kadar hakiki, ne kadarı kurmaca, kestirmek zor. Hakiki olduğunu varsaysak bile, bir "yalancı şahit"le karşı karşıya olduğumuz duygusunu veriyor. Meğer katliamı Ermeniler başlatmış... Bir Ermeni kadın, bu ger-

ballandıra anlatırken, kabızimal havalı biri, ‘amma, çok Ermeni kesmişsiniz!’ diye lafa kanşıp sohbetin ortasına limon sıkamaz mı? Ne diyeceğimi şaşırdım. Herif beni en zayıf yerimden yakalamıştı. Kestiğimiz (!) bir buçuk milyon (!) Ermeni vatandaşın hesabını şimdi nasıl verecektim. Valla, dedim. Savaş zamanı... Bilinmez ki... Kim kimi öldürmüş?.. Kaç tane öldürmüş... Kapana fena kısılmıştım. Kısa bir an fena halde öfkelen dim atalarımıza. “Yahu” dedim içimden, “Çanakkale’de, Galiçya’da, Filistin’de çarpışırken, ne zaman fırsat bulup da köyünde uslu uslu oturan gariban Ermenileri kestiniz?.. Hem de bir değil, beş değil.. Tamı tamına bir buçuk milyon! Madam E. bomba gibi patladı: “Kapatın çenenizi! Ben bu işin aslını benden yirmi yaş büyük olan rahmetli kocamdan öğrendim. Ne zaman bu ‘soykırımı’ lafı açıl sa kocam ‘bana bakın!’ derdi. ‘Bu işe biz başladık. Erkeksiz Türk köylerini biz bastık. Evleri ateşe verdik. Camilere doldurup cayır cayır yaktık... Sonra Talât Paşa, Kürt alaylarını duruma hakim olmakla görevlendirince iş çığırından çıktı. Bu işin böyle olduğunu hepimiz biliyoruz. Bilmiyorsanız, yaşlılara, o günleri yaşamış olanlara sorun.” İyi mi?! O anda, birden şimşek düşmüş gibi, ufkum aydınlandı. “Ermeni Soykırımı” sorununun aslını öz kaynağından öğrenmiştim. Bir Ermeni madamın evinde, hepsi Ermeni olan Parisli insanlar arasında... O günden sonra, büyük bir rahatlıkla, iç huzuruyla, Ermeni konusuyla ilgilendim. Çok ayrıntılı, belgeli fotoğraflı kitaplar buldum. Ve yangına neden olan kibriti kimlerin çıktığını, onlara kibriti hangi büyük (!) ve medenî (!) ülkelerin verdiğini iyice öğrendim... Ve Türk Ermeni dostluğunun güzel yanlarını Karaoğlu’nın üç ayrı macerasında büyük bir keyifle işledim...”

Suat Yalaz, Yeni Çağ, 6 Kasım 2004

çeği itiraf etmiş, “öz kaynak”tan gelen bu bilgiyle Suat Yalaz’ın “ufku açılmış” ve “o günden sonra, büyük bir rahatlıkla, iç huzuruyla” Ermeni konusuyla ilgilenmiş, “çok ayrıntılı, belgeli fotoğraflı kitaplar” bulmuş...

Bu, Suat Yalaz’a özgü bir “anlatı” değil, yirmi-otuz yıldır resmî görüş giderek artan bir dozda “biz değil, onlar katletti” iddiasını önümüze sürüyor. Ziya Gökalp bile, sanık olarak çıktığı 1918-19 yargılamalarında “onlar başlattı” demiyor, “karşılıklı katliam oldu” diyor.

Yalaz, başka bir bakımdan da çok temsili bir figür. Söz konusu yazının ilk bölümünde de şöyle diyor: “Zaten biraz sakıncalı bir konu... Ne bir yayın var ortalıkta, ne tartışma, ne söyleşi... Benim de aklımda, kulaktan dolma yalan yanlış bilgiler. ‘Galiba bir yamuk iş yapmışız’ diye düşünürdüm hep...”

Birçoğumuz gibi, biz de aşağı yukarı öyle düşünürdük. Zaman içinde bizim de “ufkumuz” açıldı. Tek bir kişi, tek bir kaynak, bir “öz kaynak” değildi ufkumuzu açan. Çeşitli sözlü ve yazılı kaynaklar, bir “puzzle”in parçaları gibi bir araya geldi, resim giderek netleşti.

Kişisel tarihleri bir yana bırakırsak, o “yamuk iş”in nasıl bir şey olduğunu, bundan on yıl önce, 1995’te, haftalık Express’te tefrika ettiğimiz Taner Akçam söyleşisiyle idrak etmiştik hep birlikte. Ve doğrusu “üçbuçuk atarak” yayınlamıştık o söyleşiyi, DGM’nin müdavimi olduğumuz günlerdi, “bir de buradan giydirirler mi?” diye geçiyordu aklımızdan.

“Sakıncalı konu”ydu, akademik yayınları saymazsak, “ortada ne tartışma, ne söyleşi vardı”, Taner Akçam cesaretle tartışıyor, belgelerle konuşuyor, “kulaktan dolma yalan yanlış bilgiler” yerli yerine oturtuyordu. Düşünce tarihimiz açısından teşekkür borçluyuz Akçam’a. Aynı şekilde, Halil Berktaş’a da... Ve Kasım 2002’de Halil Berktaş’a sütunlarında söz hakkı veren Neşe Düzel ve Şahin Alpay’a, ayrıca, “İttihad-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması” gibi temel bir başvuru kaynağı hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu’na... Ve yıllardır yaptığı ufuk açıcı çalışmaların yanı sıra, 85. sayfada naklettiğimiz “Ermeni Sorunu”na ilişkin analizinden ötürü Stefanos Yerasimos’a... Baskın Oran’ı, Hırant Dink’i, son yıllarda Ermeni tarihine dair çok değerli eserleri Türkçeye kazandıran Aras Yayıncılık’ı ve bu kitapçığa önemli katkılarda bulunan arkadaşımız Rober Koptaş’ı anmamak olmaz.

Biraz önce, “çeşitli sözlü ve yazılı kaynaklar bir puzzle’in parça-

Toynbee ve "propaganda"

Gelelim şu mahut 1915 konusuna. Bu yakınlarda "iddiaları çürüteceğiz" diye epey bir iddiayla ortaya atılan kesimin şu zamana kadar gündeme getirdiği "karşı kanıtlar" arasından önemli bir tanesi, Arnold Toynbee'nin "propagandaya alet edilme" itirafıydı.

Nedir bu konu? Toynbee gençliğinde ve savaş yıllarında Britanya'da devlet için çalışırken kendisinden Ermeni kıyımı hakkında bilinen olguları toplaması istenir. Savaş devam ederken, iki taraf arasında propaganda savaşı da devam etmektedir. Britanya, Ermeni kıyımını Alman desteğine de bağlayarak, bu korkunç olayla Almanya'yı da vurmak ister. Toynbee'nin hazırladığı veriler bu şekilde değerlendirilir.

Toynbee, şimdi iddia edildiğine göre, bu konuda bir mülakat vermiş ve hazırladığı metnin propaganda için kullanılacağını ona söylemediklerini, onun için böyle olmasına üzüldüğünü söylemiş. Daha doğrusu, iddiaya göre, sorun şu veya bu amaçla kullanılmasından da önce, metnin propaganda olarak yazılması. Bu anlaşıyor. Oysa benim bundan anladığım, Toynbee propaganda malzemesi olarak kullanılmasına sıkılmış olsa da, yazdığı şeylerin yalan olduğunu söylemiyor.

Toynbee "bütün yazdıklarım yalandı" diye bir itirafı bulunsaydı, ne olacaktı? Geri kalan onca belge, bilgi, araştırma yok mu sayılacaktı? Herhalde hayır. Ama Toynbee kendisi de böyle bir şey söylemiyor gerçekte, iki ayrı kaynakta şunları yazıyor: "Osmanlı Ermeni sürgünleri sadece soyulmadılar; tehcir, yolda mümkün olan en fazla canı almak üzere en vahşice biçimde yürütülmek üzere planlanmıştı; İttihat ve Terakki Komitesi'nin işlediği suç buydu, bu olay hakkında edindiğim izlenim, İkinci Dünya Savaşı'nda Nazilerin işlediği çok daha soğukkanlı soykırım tarafından da silinemedi." (Acquaintances, Londra, Oxford UP, 1967, s. 242)

Ve şunları: "İnsanlar çok zaman yasaları çiğneyerek birbirlerini boğazlamışlardır -savaşta bunu yapmanın meşru görülmesine karşı böyle söylüyorum... 20. yüzyıl genosidimizin ayırt edici özelliği, siyasî iktidar sahiplerinin bilinçli emriyle soğukkanlı bir biçimde icra edilmesidir... II. Abdülhamid tarafından 1896'da emredilen, Osmanlı Ermenilerinin kıyımının korkunçluğunu hatırlayacak yaştayım. Ama bu da... 1915'te, Osmanlı Ermenilerini yok etmek için girişilen büyük ölçüde başarılı genosidin yanında amatörce kalıyordu..." (Experiences, Londra, Oxford U.P., s. 241-42)

Bunlar, Dışişleri tarafından kandırılıp inanmadığı yalanları yazmış bir adamın sözlerine benziyor mu?

Murat Belge. Radikal, 15 nisan 2005

lan gibi bir araya geldi, resim giderek netleşti" dedik, bu derleme o "parçalar"dan bir kısmını bir araya getiriyor.

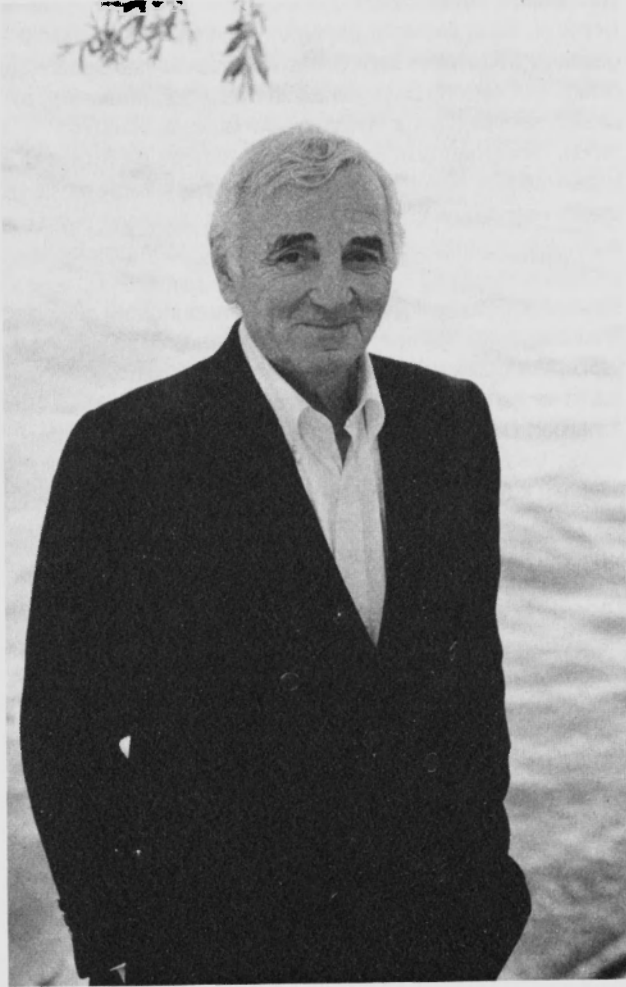
Ortaya çıkan resim birçoklarının hoşuna gitmeyebilir. Olabilir, vaktiyle bizim de hoşumuza gitmemiştir. Nasıl gitsin ki? Üzerinde yaşadığımız topraklar o kadar çok acı taşıyor ki bağrında, öyle şeyler yaşanmış, yaşanıyor ki, yüzleşmek ağır geliyor insana. Erkin Koray'ın dediği gibi, "bizden öncekiler öyle hatalar yapmışlar ki, aş aşabilirsen".

Neyse ki, Taner Akçam'ın deyişiyle, "üzerinde yükseleceğimiz başka bir tarihimiz de var". Başka durumlarda, hadiselerde de olduğu gibi, tehcirle başlayan zulme direnenler, mazlumlara zalimlerin şerrinden korumaya çalışanlar da vardı. Kastamonu'da, Tunceli'de, Bolu'da, Ankara'da, Kütahya'da, Yozgat'ta... Üstelik sadece bireysel olarak değil, heyetler kurarak tehcir ve ötesini engellemek için çabalamışlardı. Ve yalnız sivil halktan değil, yerel yöneticilerden, subaylardan, din adamlarından o vahşete karşı koyanlar olmuştu...

Demin Erkin Koray deyince Charles Aznavour düştü aklımıza. Anne-babasının "Şahnur" diye isimlendirmek istedikleri Aznavour... "La Boheme"le, "Esperanza"yla, "Les deux guitares"la ve daha nicesiyle birçoğumuzun gönlünde taht kuran Aznavour, Die Zeit'a verdiği mülâkatta öfkemize de tercüman oluyor. Mealan şöyle diyor: "1915'teki katliamı Türkiye'nin bugünkü kuşaklarının sırtında bir kambur olarak tutmak niye?" Evet, niye? Niye bugünün kuşakları vicdanlarında o yükü taşımak zorunda kalsınlar ki! Ne yapıldığı, nasıl yapıldığı, kimin yaptığı ortada.

1995'te, haftalık Express'teki Taner Akçam söyleşisini "Acı olan, utanç duygusunun olmaması" başlığıyla vermiştik. Bu derlemeyi hazırladığımız günlerde ziyaretimize gelen Rober'in bir cümlesi kulağımızda yankılanıyor: "Asıl önemli olan, meselelerin siyasî, hukukî tarafları değil. İnsan acıya, o büyük acıya saygı bekliyor..."

Bu derlemenin sebebi hikmeti de o: O büyük acıya bir saygı duruşu...

➤ Charles Aznavour

CHARLES AZNAVOUR

Şahnur'dan Şarl'a

Bir zamanlar Türkiye'de çok popüler olan, ama sonra soykırımın tanınmasını talep ettiği için "Türk düşmanı" ilan edilen Charles Aznavour'un otobiyografisi "Geçmiş Zaman Olur ki", Nisan 2005'te Türkçeye kazandırıldı. Aznavour'un otobiyografisinde 1915'e ve kökenine dair anlattıklarını özetleyerek aktarıyoruz.

Gençler geleceğin hayalini kurar; bense, geleceğimin büyük bölümü tükendiği için geçmişime dalarak güç toplamaya çalışıyorum. Aslında 'geçmişimize' demeliydim çünkü geçmiş asla bütünü kişisel bir şey değildir, tam tersine kolektif bir şeydir, özellikle de bir Ermeni ailesi için. Hayal kuruyorum, ve diyorum ki, şu güneşi hiç göremeyebilirdim. Uzun yürüyüşünde, İstanbul ile Şam arasındaki o kahrolası çöl yolculuğunda ıstırap çekerek, terleyerek, zorlanarak hayatta kalmaya çalışan babamın sivilaşılmış sperminde kısıp kalabilirdim. Kürt çeteleri –ki bir süre sonra kendileri de aynı duruma düşecekti– ve jandarmalar, zavallıları, yanlarına aldıkları ufak tefek varlıklarına (örneğin ağızlarındaki altın dişlere) el koymak için kovalıyor, hırpalıyordu. Aydınlar, papazlar, insanlar, hatta bebekler feci yöntemlerle öldürülüyor, kadınların ırzına geçiliyordu... Zavallı annem düşük yapıp beni çölün kumlarına bırakabilirdi; ben bu dünyadan göçerken, o da, bacakları kan içinde, ölüme doğru yavaş ve çetin yürüyüşüne devam edebilirdi. "Jön Türk" hükümeti bu dünyadan hepsinin silindiğini görmeyi umut ediyordu – temizlendiğini, yok edildiğini. Elveda, daha doğrusu canınız cehenneme ey Ermeniler, düzülün yola bakalım, işte nihai çözüm! Vay vay! Ne de güzel bir söz!

Der Zor: Yaklaşık bir buçuk milyon yakınımın, ırk adına, din adına soyulan, tecavüze uğrayan, katledilen akrabalarımın, atalarımın yattığı mezarlık; soruyorum size, gerçekten ne adına yapıldı bütün bunlar? Anıları için heykeller dikilen Enver'lerin, Talât'ların adına; bu kanlı eylemleri haklı çıkarması mümkün olmayan Kuran'ı keyiflerine göre yo-

rumlayan cinayet paşalarının, din nedir bilmeyen, hak hukuk tanımayan katillerin adına.

Nihai çözüm mü? İskaladınız işte, beni ele geçiremediniz. Kimilerinin hoşuna gitmese de anılara bağlı biri olarak kaldım ben. Ama Türk halkının amansız düşmanı olmadım hiç. Bugün, annemin doğduğu ülkeyi ziyaret etmek gibi bir hayalim var, ama... ama... ama.

Cehennem yolculuğunun sonunda doğdum, göç denilen cennetin başladığı yerde. Annemle babam gibi kırımdan kaçanların içinde mutsuzluk öyle bir yer etmişti ki, birçoğu atalarından söz etmekten kaçınıyordu. Ya da bu konudan öyle az söz ediliyordu ki, yoldaşım –ablam Aida– ve ben yaşamımız boyunca ailenin geçmişini ancak parçalar halinde yeniden oluşturmayı başarabildik, aslına bakılırsa öyle ahım şahım bir sonuç da elde edemedik. “Bak nereden geliyoruz ve bugün neredeyiz...” Aşın ar duygusundan, ya da o acı dolu anıları pek karıştırmamak için, annem ve babam, yeryüzüne dağılmış yüz binlerce Ermeni’nin öyküsünden, dehşetten kaçışlarından, onlara kucak açan bir ülkeye yerleşmelerinden çok nadir söz ederdi. Aynı olayları yaşamış ve sağ kalmış insanların konuşmalarından işittiğimiz bölük pörçük parçalar, toplu göçleri konusunda sadece bulanık bir resim sunuyordu bize. Kesin olan şuydu ki, birinci mevkide, azıcık gerekli eşya ve bir sürü ıvır zıvırla doldurulmuş Louis Vuitton valizlerle, cüzdanlarındakı olmazsa olmaz kredi kartlarıyla yolculuk etmiş değillerdi. Bugün

➤ Charles Aznavour’un babaannesi, babası ve annesi tehcir koşullarından kurtulmalarından hemen sonra...

dünyanın dört bir köşesinden gelmiş göçmenlerin, neleri var neleri yoksa içine koyup üstünkörü bağladıkları yoksul bohçalarını görünce, o içler acısı manzarayı gördüğüm zaman, içinde bulundukları sefaletin nedeni ben olmasam da içimi bir utanç ve suçluluk kaplar.

Kimileri ne yaptı, nasıl etti de kurtuldu, ancak Tanrı bilir. Haa sahi, neredeydi o? Öyle zamanlarda ortalarda olmaz çoğunlukla. Allah, Tanrı, Yehova, neredeydiniz? Türkiye’de, Almanya’da, Kamboçya’da size ihtiyacımız varken neredeydiniz? Çık işin içinden, çıkabilirsen.

Fransa Ermeni soykırımını tanıdı. Seksen beş yıl geçmesi gerekti tanınması için. “Hikmet-i hükümet” deniyordu. Sonunda oldu ama ben, ülkenin verdiği bu karardan gurur ve memnuniyet duysam da, davamın haklılığıyla pervasızca böbürlenmiyorum. Zaten bu mesele hakkında hiçbir zaman keskin bir tavırm olmadı. Annem babam için önemli olan şey soykırımın tanınmasıydı; tazminat, toprakların ya da evlerin geri verilmesi temel sorunlar değildi onlar için – kimi mükemmel, kimi de acı mı acı çok fazla anıyı barındıran o ülkeye geri dönmeyi hiç istemediler.

Annem Knar Bağdasaryan bir akrabalık, bir soy zinciri bulma konusunda uzmandı. Muhtemelen bir boşluğu dolduruyor, sahip olmadığı ailenin özlemini gideriyordu. Doğduğu şehirden biriyle karşılaşip soyadını öğrendiğinde o kişinin dedesini ya da ninesini hatırlardı. Eskiden sadece komşu bile olmuş olsalar, birden akraba çıkarlardı. Ben onlara kapı komşusu gibi “kapı kuzeni” diyordum: “Aa evet, fırıncıydı... Sütçüydü...” Ben nasıl Fransız’sam, annem de Türkiye’de doğduğu için Türk’tü. Yani Ermeni asıllı Türk’tü; Adapazarı’nda, tütün eksperi bir babadan doğmuştu. İki erkek, bir kız kardeşi vardı; hepsi kırımda ölmüştü, Tanrı bilir nasıl. Babam, Ermeni asıllı Gürcü Mişa Aznavuryan ise Ahıska doğumluydu. Gürcistan Ermenileri kırıma uğramamışlardı. Annem de babam da sanatçıydı. Annem oyuncu, babam şarkıcıydı. Annemle babam nerede tanıştı, nerede, ne zaman evlendiler, hiç bilmiyoruz. Evlilik kayıtlarını kilisenin tuttuğu zamanlar mış. Ne yazık ki kiliselerimiz yağmalandı, yıkıldı... Kesin olan bir şey var: Annemle babamın modern Türkiye’yi küçümseyip kötülediğine hiç tanık olmadım; bize hiçbir zaman Türk halkına karşı bir kin aşılamadılar. Tam tersine, Türkiye’nin güzel bir ülke, kadınlarının çok alımlı, mutfağının Ortadoğu’nun en iyi mutfağı olduğunu ve temelde bu halkla aramızda birçok benzerlik bulunduğunu söylediklerini işitmişimdir hep. Soykırım olmasaydı –ya da en azından tanınmış olsaydı– bu anlaşmazlık bizim ikinci-üçüncü kuşağın belleğinde bu kadar derin yer etmezdi.

1915 TANIKLARI

Mardavar Günü

Aşağıda okuyacağınız uzun tanıklık –ve ilerleyen sayfalardaki parçalar– Verjine Sivazlıyan'ın "Ermeni Soykırımı –Soykırımdan Kurtulan Görgü Tanıklıklarının Hikâyeleri" başlıklı sözlü tarih çalışmasından derlendi. Sayfalarımıza yayılan tehcir ve katliam fotoğrafları da, 1915'te bir Alman subayı olarak Suriye'de bulunan ve deklanşörüne basan Armin T. Wegner'e ait.

Yeğyazar Karapetyan:

(Sasunlu, 1886 doğumlu) "1908'de ilan edilen Hürriyet bütün siyasî mahkûmları özgürlüklerine kavuşturdu; artık Ermeni, Türk ve Kürt hepsi eşit haklara sahip olacaklardı. Her yerde sevinç çığlıkları duyuluyordu. Hürriyet yasasıyla Ermenilerin küçük düşürülmesine, dövülmesine, soyulmasına, küçümsenmesine, küfürlere ve soyguna maruz kalmasına son veriliyordu. Bu tür davranışları sergileyen kişi en ağır cezalara çarptırılıyor, hatta idama mahkûm ediliyordu. Ermenilere serbestçe oy verme, kendi temsilcilerini seçme ve önerme hakkı veriliyordu. Bu, batı Ermenilerinin yaşamında bir yeniden doğuş idi. (...) 10 Haziran gününden itibaren Kürt aşiret reisleri birçok atıyla beraber sağdan ve soldan Muş'a giriş yapıyor, emirler alıp evlerine geri dönüyorlardı. Kürtleri silahlandırmak için her gece yük arabalarıyla şehir dışına silah ve mermi taşınyordu. Ermeni katliamını başarıyla tamamlamak için hükümet tarafından özel bir plan yapılmış, köyler taksim edilmiş, saldırı günü ve saati öyle bir incelikle belirlenmişti ki, Muş ovasındaki 105 köyün tamamının imhası, tek bir çocuğun bile canı bağışlanmadan, bir gün içinde tamamıyla sonuçlandırılacaktı. Köylerin taksimi, aşağıdaki şekilde yapılmıştı: Muş'un sağ tarafındaki köylerden başlayarak Meğraget nehrinin doğduğu yere kadar

olan bölgedeki 35 köyde yapılacak katliamlar Hacı Musabek'e bırakılmıştı; onun emrinde 3500 kadar Kürt piyade ve atlı vardı. Şehrin kuzeybatı kısmındaki 15 köyde düzenlenecek katliamlar ise Fatkanlı Sleman Ağa'ya bırakılmıştı; onun emrinde ise silahlı 1000 Kürt vardı. Aziz Karapet civarındaki yirmi köyde düzenlenecek katliamlar, çete lideri yardımcısı Jön Türk Raşid Efendi'ye bırakılmıştı; onun 500 kişilik bir süvari çete gücü bulunuyor, onlara Aziz Karapet Manastırı'nda bulunan birlikler ve Ziyaret Köyü'nde oturan Müdür de kendi jandamalarıyla katılıyordu. Ovanın kuzeydoğu bölümünde bulunan 15 köyde düzenlenecek katliamlar Cıbranlı Dirboylu Cinti'ye, Kolotoylu Zuber'e ve Ağçan Müdürü'ne bırakılmıştı; onların emrinde binin üzerinde Kürt jandama vardı. Ovanın doğu kısmında, Çihur'a bağlı yirmi köyde düzenlenecek katliamlar Şeyh Hazret'e bırakılmıştı; onun emrinde ise Zilan ve Kosur Kürtlerinden oluşan 1200 atlı vardı. Bu düzenli güçler dışında her müslümana, rastladıkları Ermeniye acımadan öldürüp yok etme görevi verilmişti. Mevcut durum aniden değişti. Ermeniler artık köyden şehre gidip geri dönemez oldu. Türkler rastladıkları Ermenileri aşırı derecede dövüp işkenceye maruz bırakıyorlardı. Ölüm vakaları da oluyordu. 22 Haziran günü Bakranlı Kürtlerden yüz atlı geceyi Kırınkan Gölü Dağı'nda geçirdi. 23 Haziran günü onlardan on atlı köyümüze geldi ve köyün önde gelenlerinden on tane koyun, altmış okka un ve on tane de keçeden yapı-

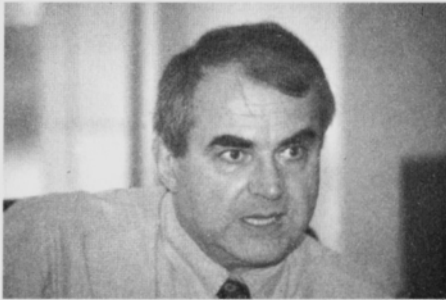

miş cüppe vermemizi istedi. Bütün bunları herhangi bir itirazla karşılaşmadan bedava aldılar ve Havatoriklileri eskiden beri tanıdığından mıdır, vicdan azabından mıdır bilinmez, Tamoyi Ali şöyle konuştu: 'Ermeniler, ben sizin tuzunuzu ekmeğinizi çok yedim. Şimdi size bir gerçeği söylemem gerekiyor: Sultan'dan, Osmanlı toprağında yaşayan bütün Ermenileri kesmemiz gerektiğini bildiren bir emir geldi. Şimdi siz ayağa kalkıp uzaktan Slivan Ovası'na bakarsanız, orada benzeri görülmemiş bir ıssızlık hüküm sürüyor. Biz o bölgenin Ermenilerini tamamıyla katlettik. Şimdi de hükümet Muş Ovası'nda ve Sasun'da yaşayan Ermenileri de katlelim diye bizi buraya çağırırdı. Buralarda da katliamın başlamasına birkaç gün kaldı ve İsa Mesih'in adını ağzına alan kişinin bu topraklarda canlı kalması gerekiyor.' Kürtler istediklerini alıp gittiler; biz ise düşüncelere daldık... Böylece, yüzyıllar boyu bu topraklara ve bu sabana bağlı kalmış, Ermenilerin yoğun olduğu bu bölge bir gün bir gece içerisinde insanların yaşamadığı ıssız bir yere dönüştü. Onun asıl sahipleri, 105 köyün 70 bin - 80 bin kişiden oluşan her iki cinse mensup Ermeni nüfusu ise acımasız Türklerin ve Kürtlerin eliyle, canavarca bir operasyon sonucunda kılıçtan geçirildi, ateşte yandı ve suda boğuldu. Onların milyonlara varan serveti talan edildi. (...) 28 Nisan günü Vardavar dinî yortusunun Pazar günüydü; Ermeni ulusunun mutlu bayramı; fakat ne yazık ki o gün Muş Ovası'ndaki Ermeniler için 'mardavar' (insan yakma) gününe dönüştü."

HALİL BERKTAY

O günün Yeşilleri, Çatlıları

Venedik'te, Fondazione Giorgio Cini'nin (Giorgio Cini Vakfı) 28-30 Ekim 2004'te düzenlediği "Tarih ve Tarihin Ötesi: Ermeniler ve Türkler –İlişkilerin Bin Yılı" (Nella storia, oltre la storia. Armeni e turchi: una vicenda millenaria) konulu konferansta, "Söylem ve Gerçeklik –Çeşitli yönleriyle 1915 Ermeni Trajedisi ve Çağdaş Türk Ulusal İmgelemi" (Discourse and reality: Aspects of the 1915 Armenian tragedy and of the modern Turkish national imagination) başlıklı bir tebliğ sunan Halil Berktaş'la Kasım 2004'te kapsamlı bir söyleşi yapmıştık. Nokta dergisinde yayınlanan bu metni, 24 Nisan 1915'in 90. yıldönümü dolayısıyla bir kez daha dikkatlere sunuyoruz...

> Sabancı Üniversitesi Öğretim Üyesi
Tarihçi Prof. Dr. Halil Berktaş.

Venedik'te, Fondazione Giorgio Cini'nin [Giorgio Cini Vakfı] 28-30 Ekim 2004'te düzenlediği "Tarih ve Tarihin Ötesi: Ermeniler ve Türkler –İlişkilerin Bin Yılı" (Nella storia, oltre la storia. Armeni e turchi: una vicenda millenaria) konulu konferansta, "Söylem ve gerçeklik: Çeşitli yönleriyle 1915 Ermeni trajedisi ve çağdaş Türk ulusal imgelemi" (Discourse and reality: Aspects of the 1915 Armenian tragedy and of the modern Turkish national imagination) başlıklı bir tebliğ sundunuz. Bianet'te, Raffi A. Hermonn imzalı haberde şöyle deniyordu: "Halil Berktaş, kendi ailesinden verdiği örneklerle, bir bireyin, günlerden bir gün, bazı aile fertlerinin katliamlara karışmış olduklarını öğrenmesinin o bireyde nasıl bir şok yaratacağını (bildiğini), dolayısıyla Türkiye insanına birçok şeyi anlatmanın ne kadar zor olduğunu, ama bundan kaçınılamayacağını, bunun bir zorunluluk olduğunu örnekledi."

Halil Berktaş: Raffi Hermonn'un sözünü ettiği örneği kendi tebliğimde değil, başka tebliğlerin tartışılması sırasında dile getirdim. Benim ailem, hem babamın babası ve annesi, hem annemin annesi tarafından, yani bugünün hem Berktaş'ları, hem Kösemen'leri olarak, aslen Girit muhaciri. (Yeni bir antisemitizm yaratmanın amatör meraklılarından biri, bizi de Sabe-

Nektar Gasparyan: (Artvinli, 1910 doğumlu) “Seksen yıldan fazla zaman geçti, ama gözlerimle gördüğüm o dehşet verici manzaraları hayatım boyunca hatırladım ve asla rahat edemiyorum. O kadar gözyaşı döktüm ki... Şunu da söylemeliyim ki, bütün Türkler kötü değildir, onların içinde de iyileri vardır. O Jön Türklerin tertiplediği bir olaydı; yoksa halk iyiydi ve biz Türklerle hep iyi ilişkiler içerisindeydik.”

taycı yapmış uyduruk kitabında. Güya babam, 1951-52 TKP tevkifatı mensuplarından Erdoğan Berktaş, “dağlı Yahudi” anlamına gelen “tay” sözcüğünden türettiği “Berktaş” soyadını kendisi seçmiş, Yahudi kökenini kurnazca gizlemek amacıyla. Tam bir palavra. Bir kere 21 Haziran 1934’te Soyadı Kanunu çıktığında [1921 doğumlu olan] babam henüz 12-13 yaşlarında. Berktaş soyadını kardeşiyle birlikte seçen ise, tabii ki onun babası, yani Halil Namık Bey [Berktaş]. Onun meselesi ise gizli Yahudilik filân değil; bir Çanakkale gazisi ve laik-inkılâpçı Cumhuriyet bürokrati olarak, Atatürk’ün kültür devrimi denemesinin yoğun olarak yaşandığı o günlerde, öz-Türkçeci, Orta Asya bağlantılı göndermelerde bulunmak istiyor, seçtiği soyadıyla. “Berk” tabii güçlü, sağlam filân demek. “Tay” ise, Yahudiler arasındaki anlamı bir yana, Moğollarda soyluluğa işaret eden bir sonek, Çağa-tay, Öge-day, Sartak-tay, hattâ kurul-tay sözcüklerinde olduğu gibi. Diyeceksiniz ki, ne önemi var? Bir zamanlar Yahudi veya Sabetaycı olmuş olsak ne farkeder? Hiçbir şey, kuşkusuz. Ama yalan-yakıştırmacılığın bu kadar fazla kaçıyor doğrusu.)

Her neyse, bizimkiler 1896 ve 1900 yıllarında, iki dalga halinde göç etmişler İzmir’e. Çok uzun süre evde, aile büyüklerinden (adlarını vermeyeceğim) ikisinin, henüz çok gençken yerel Türk-Müslüman milisine nasıl katıldıkları, hafif tertip dalga geçerek anlatılırdı. Tek bir eşekleri varmış da, aynı eşeğe sırayla binerek giderlermiş, milis görevine çağrıldıklarında. Bu sevimli hikâyeden, katıksız bir masumiyet izlenimi kalırdı zihinlerde: Bu kadar komik, bu kadar Şanço Panza-vâri adamların kime, ne zararı olmuş olabilirdi ki? Oysa pek de böyle değilmiş durum. Ben bu büyük dede ve büyük büyük amcaların yaptıklarından bir bölümünü çok sonra öğrenebildim. Aile tarihini iyi bilen bir amcamın 2001’de bir akşam anlattığına göre, 1896 Girit ayaklanması patlak verdiğinde ve ardından Rumların adanın kuzeybatısındaki Sitia veya İstiya’da düzenledikleri büyük katliamın haberi yöreye ulaştığında, söz konusu iki delikanlı Türk-Müslüman milisinin düzenlediği intikam veya misilleme eylemlerine katılmışlar. Civardaki bir Rum köyünü basmışlar; yaşlı, kadın, hamile, çoluk çocuk demeden önlerine çıkanı öldürmüşler, sonra da yetişkin erkeklerin hızla tarlalarından dönmekte olduğunu farkedince, kaçıp uzaklaşmışlar oradan...

Siz bu öyküyü Venedik’te, hangi bağlamda anlattınız?

Birincisi, imparatorluğun çöküş süreci, enkazı ve arsayı pay-

Hımayak Boyacıyan: (Bitlisli, 1902 doğumlu) “1908’de Hürriyet ilan edildiğinde, herkes Ermeni ve Türkün kardeşçe beraber yaşayacağı konusunda hemfikir. Hatta köyümüzde şölen oldu ve tüfekler ateşlendi.

laşmaya çalışan rakip milliyetçilikler arasında –günümüzde örneklerini eski Yugoslavya’da, eski Sovyet Kafkaslarında, ya da İsrail-Filistin kavgasında görmeye devam ettiğimiz– böyle korkunç bir boğazlaşmayı, “sen önce vur, öldür ve kazan” mantığından kaynaklanan kan davalarını beraberinde getirmişti. Dolayısıyla ikincisi, böyle karanlık sayfalar, “gömme dolapta saklanan iskeletler” kim bilir daha kaç kişinin, kaç ailenin, kaç grup veya toplumun hayatında vardır –vardır da, dile getirememekte, kendi kendilerine dahi itiraf edememekte, su yüzüne çıkaramamaktadırlar? Hemen bu noktada, gene Venedik’te zikrettiğim bir başka örneği de saplayayım araya. Ben 1964 Robert Lisesi mezunlarındım; zaman zaman bir araya geliyoruz eski sınıf arkadaşlarımla. Geçtiğimiz ilkbaharda örneğin, kırkıncı yılımızı kutladık. Boğaziçi Üniversitesi’nin çimenleri üzerinde buluştüğümüzde, lâf döndü dolaştı, gene Ermeni meselesine geldi. Oldu mu olmadı mı, gerçek mi iftira mı, Türkler –de– böyle şeyler yapmış olabilirler mi olamazlar mı, nasıl olur - olamaz - asla filân derken, yani bu meseleye ilişkin alışılmış bütün defansif âmiyânelikleri sıralarken, halen yurtdışında profesör olan –gene ismini vermeyeceğim– bir arkadaşımız da, kendi çocukluğunda, yani 10-12 yaşlarına gelinceye kadar dedesinden dinlediklerini atıverdi ortaya. “Dedem” dedi, “kendi önüne elleri kolları bağlı olarak getirilen yüzlerce Ermeniye önündeki yalağa dayayıp habire tavuk keser gibi boğazlarını kesmekten ne kadar yorulduğunu, üstünün başının kan içinde kaldığını anlatır ve sonra da eklerdi: Ama önce onlar başlatmış, onlar bizim analarımıza, kadınlarımıza kızlarımıza saldırmışlardı...”

Böyle şeyler aktarıldığında, akan sular duruyor elbet. Ne kadar “önce onlar başlatmıştı” apolojisi ilâştirilse de, olmadı, olamazdı noktasında ısrar, abes kaçıyor bir yerden sonra. Ama hiç kolay olmuyor, arkadaşımın gösterdiği dürüstlüğü gösterebilmek. Zira üçüncüsü, bu öyle bir gerçeğe yüzleşebilme meselesi ki, insanın geçmişle arasına belirli bir mesafe koyabilmesini gerektiriyor –günlük alışkanlıklarımıza, çevremize, sevgi ve dayanışma bağlarımıza, aziz bildiğimiz anılara ters düşen bir zihinsel çabayla.

Amcanızdan o öyküyü dinlediğinizde ne hissetmiştiniz?

Taş kesildiğimi hatırlıyorum: “Aman tanrım, benim de ailemde katiller, hem de çocuk ve kadın katilleri var, öyle mi?” düşüncesi hızla geçti kafamdan. Uzun süre konuşmadım. Derken

Milkayel Keşişyan: (Adanalı, 1904 doğumlu) “1909 yılında yapılan Adana katliamı sırasında ben beş yaşındaydım. O dehşetli geceye Türkçe ‘Camuz dellendi’ (‘manda delirdi’) adı verildi; gerçekten de Sultan çıldırmıştı. 30 bine yakın Ermeni’yi katlettiler; evleri yakıp yıktılar, küle çevirdiler. Herkesi toplayıp Adana ırmağına götürdüler; Sultan Hamit’e haber gönderdiler, ‘bütün Ermenileri toplayıp ırmak kenarına getirdik, emir bekliyoruz’ diye. Bir tarafta su, öbür tarafta ateş. Babam beni kucaklamıştı. Annem de bizimleydi, bizi ırmağın kenarına doldurmuşlardı. Sultan’dan emir geldi: Af emri. Bize de ‘padişahım çok yaşa!’ dedirttiler. Eve döndük, ama öldürülenler öldürülmüştü.”

ufak ufak, profesyonel tarihçi olarak edindiğim disiplinin içsel uyarıları başladı: Sen değil misin, lisansüstü öğrencilerine metod öğretirken –ünlü bir kitabın başlığıyla– “geçmiş, yabancı bir ülkedir” (The past is a foreign country) ilkesini hatırlatan? Sen değil misin, 2000 Ekim röportajında (Radikal’de, Neşe Düzel’le) 1915’in katillerini günümüzün Susurlukçu ve Hizbullahçılarına benzetmek suretiyle, çağdaş Türklere, kendilerini nasıl Susurlukçu ve Hizbullahçılarla özdeşleştirmiyorlarsa, 1915’in Talât’ları ve Bahaeddin Şakir’leriyle de özdeşleştirmeyebileceklerini anlatmaya çalışan? Bu gibi insanların, senin ailenden mi, yoksa başkasının, faraza bir sınıf arkadaşının veya meslekdaşının veya sevgilinin ailesinden mi oldukları, ya da hatta Türk mü, Yunan mı, Ermeni mi, Bulgar mı oldukları ne farkedez, son tahlilde? Onların içinde yaşadığı vahşet çağı tarihsel bir olguydu, yani ezeli ve ebedî değil, sınırlıydı; bir başı ve sonu vardı. Önemli olan şu ki, sen onlar değilsin; sen onların yaptıklarını ölü bir yük, reddedilemez bir miras gibi boynunda taşıyorsun; sen kendi çağında, hayat sürende, kendi yaptıklarından, özgür birey, özgür insan, dünya vatandaşı olarak sorumlusun... Kendi ailemdeki olayı öğrendiğimden ve ayrıca kırkinci mezuniyet yıldönümümüzde ismi mahfuz arkadaşımın anlattıklarını da dinlediğimden beri bunları kendi kendime tekrar tekrar hatırlatmak ihtiyacını duydum, duyuyorum. Venedik’te bütün bu yaşanmışlıkları aktarma ihtiyacını duymam, bölgemizde ulus-devletlerin oluşumunun bazı korkunç boyutlarıyla baş edebilmek açısından, başkalarının da bu tecrübeleri dinlemesinin kendi hayatlarına, ailelerinin gizli anılarına, kendi ülkelerinin sosyal belleğine bu şekilde bakabilmelerini kolaylaştırabileceği hissinden –umudundan, belki de hayalinden– kaynaklanıyordu. Bu gibi hassasiyetlerin, özellikle Türkiye halkına Ermeni meselesini anlatmada büyük önem taşıdığını düşünüyorum.

Galiba Venedik’teki kendi tebliğinize de böyle girmişsiniz, Ermeni meselesinin neden ve nasıl, hangi anlamda bir “Türk meselesi” olduğu üzerinde durarak...

Evet, üç noktayı belirterek girdim söze. Birinci olarak, dedim, soykırım sözcüğünü kasıtlı olarak kullanmayacağım, onsuz konuşmaya çalışacağım. Bir ilk kestirim olarak, soykırımdı da demeyeceğim, soykırım değildi de demeyeceğim. Çünkü soykırım sözcüğü artık bir klişe, bir “buzz-word” haline geldi. Bu sözcüğe öyle bazı anlam veya amaçlar yüklendi ki, artık düşünmeyi önleyici, bastırıcı bir rol oynayabiliyor. Her şeyden önce bir tarih

Khaçik Khaçatıryan: (1900 doğumlu) "Türk ordusu geldi; yaklaşık 60 bin kişiydiler. Köyü kuşattılar. Bizim fedailer ve silahlı olanlar onları geri püskürttüler. Ondan üç gün önce halkımız köyden çekilmiş, çocuklar ve kadınlarla birlikte Andok'a gitmişti. Ben de onlarla temmuzun başında Andok'a gittim. Ne ekmek, ne su vardı; sadece tuzsuz et bulunuyordu. Türk ordusu Andok'a geldi. Orada da çarpıştılar. 45 gün sonra ekmeğimiz, erzığımız bitti. Sadece kavrulmuş un kalmıştı. Vadiler çocuk cesetleriyle doldu. Anneler çocuklarını kurtaramadılar. Türkler ve Kürtler ateş ediyorlardı. Kaçan kurtuldu. Gelinleri götürdüler. İmağın suyu o kadar çok insan götürdü ki. Sonunda, mermi harcamamak için halkı dağın tepesinden immağa atıyorlardı."

ve tarihçi deyimi olmaktan çıktı, daha ziyade bir hukuk deyimi haline geldi. 1945 Nürnberg mahkemelerinden bu yana soykırım, genocide, jenosit, artık yerleşmiş bir uluslararası hukuk kavramı, bir suç kategorisi. Dolayısıyla kendi çerçevesiyle çıkıyor ve kullanıldığı anda tartışmayı bir hukuk mücadelesine dönüştürüp alabildiğine kutuplaştırıyor, her türlü dinleme ve anlama çabasını baştan öldürüyor. 2001 baharında Mülheim'dan başlayarak, son olarak gene Venedik'teki bazı tebliğlerde, buna tekrar tekrar tanık oldum. Önce, genel olarak ceza hukukunda olduğu gibi, bu suçun da çeşitli unsurları, koşulları sıralanıyor: Niyet, kasıt, plan, failler, araçlar vb... Sonra olaya, 1915'te olanlara bakılıyor ve deniyor ki, işte görüyorsunuz, beş unsuru vardır ya da dört unsuru yoktur, dolayısıyla soykırımdır veya değildir, yalan söylüyorsun, hayır, asıl sen yalan söylüyorsun –böyle bir tımanış içinde, bilimsel bir konferans veya sempozyum ortamı sandığınız yer, derhal bir mahkeme salonuna dönüşüyor. Bir yargılamaya dönüştüğü için de, hemen avukatlar zuhur ediyor –ben bunlara “avukat tarihçiler” diyorum yani tarihçiliklerini, bilimsel kişiliklerini bir yana bırakmış, şu veya bu devletin ya da şu veya bu milliyetçiliğin veya “millî çıkar” kavramının avukatı olarak konuşan insanlar... Mikrofona düzeltip öksürdükleri ve ağızlarını açtıkları anda, “soykırım vardır” tezinin savcısı veya “soykırım yoktur” tezinin savunma avukatı olarak konuşmaya başlıyorlar. Bir kere, bütün söylemleri hep aynı sözcükler, çok sınırlı bir vokabüler içine hapsoluyor. Dahası, tamamen statik bir yaklaşıma gömülüyorlar; tarihsel bağlam, süreçler, psikolojik boyutlar, edebî tanıklıklar, kısacası geçmişin ve hayatın zenginliği kuruyor, yok oluyor. Nihayet, Amerikan televizyon dizilerinde görülen türden bir avukatlığın bütün meslek hile ve trükleri öne çıkıyor –teferruat üzerinde kılı kırk yarmalar, lâf cambazlıkları, karşı tarafın delil veya tanıklarını güvenilmez kılmaya yönelik bütün numaralar. Her şey sahteleşiyor; “Şark kurnazlığı” stereotipine irca oluyor. Böyle bir ortamda “evet, soykırımdı” dersiniz, Türkler kızıp sinirleniyor, bazen çıkıp gidiyor, en azından kulaklarını kapatıyor ve artık dinlemez oluyorlar. Fakat işin tuhafı, sevinen Emeniler de “duymak istediğimizi duyduk, gerisi boş lâf” matığıyla aynı şekilde kulaklarını kapatabiliyorlar. “Soykırım değildi” dersiniz, tam tersi oluyor –bu defa Türkler seviniyor, Emenilerse kızıyor, “lânet olsun, bu da inkârcıymış” diye kestirip atıyorlar. Fakat tabii konuşma ve anlamanın imkânsızlaşması, en çok, bu me-

Varduhi Potikyan: (Vanlı, 1912 doğumlu) “Biz Berkri köprüsünün yakınına ulaşmıştık. Karanlıkta, dar bir vadi olduğunu gördük; ırmağa ulaşmadan Kürtler saldırdı. Ermeniler kaçarken ayakları kayıyor ve ırmağa düşüp boğuluyorlardı. Kimi hayvan sırtında ırmağı geçmek istiyordu, kimi suya girince akıntıyla sürükleniyordu. Bağırıyor, inliyor, ağlıyorlardı. Kürtler üzerimize ateş ediyordu. Anne çocuğunu unuttu...”

seleyi hiç konuşturmamak isteyenleri, sözümona “tarihin acı sayfaları”ndan dem vururken bile doğru dürüst gönül almayanları, sadece sahte bir nezaket maskesi altında kurt gibi dışlerini göstererek hırlayanları hoşnut kılıyor.

“Dolayısıyla, ikincisi” dedim Venedik tebliğimde, “(nasıl, bir zamanların Şark Meselesi aslında bir Batı veya emperyalizm meselesi idiyse, ya da Kürt meselesi çok uzun süre özünde bir Türk meselesi olduysa) Ermeni meselesi (de) öncelikle bir Türkiye ve Türkler meselesidir”. Yani öncelikle bugün almış olduğu şekliyle, Türk ulusal belleğinin özeleştirisi meselesidir, veya modern Türkiye Türklerinin 1915’teki olaylarla gerçekçi ve samimi bir şekilde yüzleşebilmesi meselesidir –hem, demin söz ettiğim sevimsiz, içtenliksiz hırlamaları, yani “derin devlet”in sesini, hem de çok kendine has bir takım zorlukları aşarak.

O “kendine has zorluklar” neler?

Venedik’te, bunu üçüncü bir soru veya gözlemle açmaya çalıştım. “Nedir” dedim, “1915 Ermeni vahşetinin, 1942-45 arasının Yahudi soykırımıyla en önemli farkı”? Burada ilkin insanın aklına İttihatçıların başında bulunduğu Osmanlı devletinin görevli geriliğine karşılık Nazi devletinin modern, planlı etkenliği gelebilir, ya da maddî-teknik bazı koşullar –faraza bir tarafın daha çok uzun bıçaklar kullanması, diğerlerinin ise elinde Zyklon-B gazı bulunması gibi. Geçelim; ikinci aşamada belki daha çok ideolojik belirlenimler ile daha çok “hikmet-i devlet” (raison d’Etat) arasındaki fark çıkar karşımıza. Naziler neden Yahudileri yok etmeye yöneldiler? Bence öncelikle kendi yarattıkları ideolojinin, seferberlik ideolojisinin esiri oldukları için; yoksa, Yahudiler herhangi bir anlamda Nazi devletine 1933’te veya 1942’de özel bir tehdit oluşturdıkları için değil. Yani Hitler daha “Mein Kampf”da (Kavgam) o kadar sistematik, o kadar acımasız, o kadar şiddet yüklü bir anti-semitizm koymuştu ki ortaya, sonra Nazi partisi, SA’lar, SS’ler, Gestapo, Hitler Gençliği vb. öylesine bu ideolojiyle yoğrulmuşlardı ki, mutlaka çok kötü bir şey yapacaklardı Yahudilere eninde sonunda..1915 biraz farklıdır bu açıdan, zira Enver - Talât - Cemal triumvirinin, tabii en fazla da Talât’ın attığı korkunç adımda, böyle otuz-kırk yıldır sistemleşmiş bir ırkçılığın esiri olmaktan çok, Yunan ve Bulgar milliyetçiliklerinin ardından Ermeni milliyetçiliğinin de hızla yaygınlaşıp savaş halindeki imparatorluk için son ve büyük bir tehdit oluşturacağı endişesinin, yani çok çok abartılı da olsa bir devlet ve devlet güvenliği mantığı veya gerekçesinin rol oynadı-

Ağasi Kankanyan: (Vanlı, 1904 doğumlu) "İğdır'a varana kadar yağmurun ve güneşin altında, çamurlar içinde, yarı aç ve susuz on günlük yol katettik. Yolda, Kürtler sık sık saldırıyor, insanları katledip soyuyordu. Bu olaylar, özellikle Bandımahı Köprüsü (Berkri) yakınında cereyan etti. Türklerin eline geçmemek için nice anneler çocuklarını kucaklamış vaziyette o köprüden suya atladı. Yolda öldürülenleri ve ölenleri yol kenarında bırakıyorlardı; çoğu zaman üstlerini toprakla örtmüyorlardı. Gömülmemiş ceset görmekten o kadar etkilendim ki, yüreğime bir hüznün çöktü, bugüne kadar da sürüyor."

ğını söyleyebiliriz. Dikkatli olmak gerekir, çünkü kimi avukat-tarihçi veya avukat-gazeteciler, görece doğru bir tespiti alabildiğine abartarak, o sırada Türk milliyetçiliği diye bir şeyin hiç varolmadığını iddia edebiliyorlar saf saf. Ömer Seyfeddin'i dahi okumamışlar veya hatırlamak istemiyorlar anlaşılan. Oysa Kemalist milliyetçilikten eski ve farklı, çok daha şiddet yüklü, çok daha hınçlı ve nefret dolu bir erken Türk milliyetçiliği veya İttihatçı milliyetçiliği vardı kuşkusuz; ne ki, gücü, kapsamı, sirayet kapasitesi, işlenmişliği ve inşa edilmişliği, içsel kurgusunun yaptırım gücü, sırf kendi başına İttihatçı önderliğini 1915 vahşetine götürebilecek düzeyde değildi. İdeolojinin payı hiç yoktu demiyorum; oldu tabii, ama daha çok şu iki düzeyde: Hikmet-i devlet mantığıyla karar verme aşamasında, Ermeni Taşnaksüt-yun milliyetçiliğinin arzettiği "tehdid" in, İttihatçı Türk milliyetçiliğinin filtresinden süzülüp değerlendirilmesi açısından... İkincisi de, bir kere tehcir ve katliam emirleri verildikten sonra, bu emirleri tabanda, mahallinde, arazide uygulayacak olanların seferber edilmesi açısından. Kimlerin Ermeni konvoylarına saldırdığı veya saldırtıldığını, kimlerin -benim sınıf arkadaşımın dedesinin anlattıklarında olduğu gibi- Ermenileri tavuk boğazlarcasına kesebildiğine bakacak olursak, birikmiş ve dehşetli boyutlara ulaşmış belirli bir Türk-müslüman milliyetçiliği veya ön-milliyetçiliğinin o noktada çok işlevsel olmuş olması gerekir, yoksa bir gâvur, hristiyan, Ermeni, Rus vb. korku ve nefreti olmadan, insanlar bu kadar insanlıktan çıkamaz, böyle tavuk keser gibi binlerce ve onbinlerce insanı boğazlayamazlardı sanıyorum. Ne ki, bu dahi kanımca 1915 ile 1942-45 arasındaki en önemli farkı oluşturmamakta.

Peki, neydi veya nedir sizce bu önemli fark?

Mesele gelip hatırlamak ve unutmakta, ya da hatırlama ve unutmanın zaman boyutunda düğümleniyor. 1945'te İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, Yahudi soykırımını herkes biliyordu. Auschwitz, Belsen, Majdanek, Treblinka, Sobibor ve bütün diğer toplama ve imha kampları, işkence ve gaz odalarıyla, canlı cenazeye dönmüşken kurtarılan son kurbanlarıyla, takma diş ve kül yığınları ve krematoryumlarıyla çirliçiplak ortadaydı. Yenik Naziler hemen yargılandılar ve kimse onlara acımadı ya da bağışlanmaları için gerekçe bulmaya kalkışmadı. Soğuk Savaş koşullarında Batı'nın eski Nazilere biçeceği yeni değer, ancak daha sonra işlemeye başlayacaktı. Bu koşullarda, Alman ve bütün dünya kamuoyunun Holocaust gerçeğiyle yüz yüze

Davit Davtyan: (Bursalı, 1908 doğumlu) "Sülalemiz 62 kişiden ibaretti. Sadece dört kişi geri döndük. Bazılarını askere aldılar ve orada katlettiler; bazıları sürgün yollarında öldü, katledildi. Babam ordudan firar etmiş ve Mütarekeye kadar Konya'da bir çiftlikte saklanmıştı. Annem, kızkardeşim, büyükbabam sürgün yollarında tifoya yakalandılar. Konya'nın kurak ovalarında aç susuz yürüyorduk."

gelmesi son derece kapsamlı, doğrudan ve kaçamaksız, kaçışsız oldu. Dolayısıyla günümüzde Yahudi soykırımının hiç yaşanmadığı, gene Yahudilerce sonradan uydurulduğu, ancak çok çok küçük neo-Nazi gruplarınca, çok çok aşırı bir postmodernist fantezi olarak savunulabiliyor. 1915 vahşetinin sonrası ise çok farklı cereyan etti. Bir kere, savaş daha üç yıl sürdü ve ancak 1918'de noktalandı. İkincisi, savaş sırasında İtilâf devletleri, özellikle de İngiliz hariciyesi, "Osmanlı ile uğraşmaya değmez; asıl Almanya'yı hedef alalım" mantığıyla, haberleri dünya kamuoyuna ulaşan tehcir ve katliamların faturasını esas olarak Berlin'e çıkarttılar. Hattâ ünlü tarihçi Arnold Toynbee'ye, Foreign Office'de çalıştığı savaş yıllarında bu doğrultuda propaganda broşürleri yazdırtıldı. Üçüncüsü, Mondros'tan sonra, gerçi Mütareke İstanbul'unda önce bir Meclis-i Mebusan soruşturma komisyonu –encümeni– kuruluyor ve sonra bir Divan-ı Harp yargılaması yapılıyor, esaslı belgeler de sergileniyor ve iddianameye yansıyor...

Meclis-i Mebusan'ın soruşturma komisyonunun elinde ne tür belgeler vardı?

Bu encümenin tutanakları ve belgeleri çok geniş ölçüde yayınlandı, sözünü ettiğim Divan-ı Harp yargılamasının belgeleri arasına girdi. Bir kısmının İngilizce çevirileri, Vahakn Dadrian tarafından International Journal of Military Sociology'nin bir özel sayısında yayınlandı. Daha sonra da Türkiye'de de tam ve eksiksiz basımı yapıldı. (*Osman Selim Kocahanoğlu, "İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması", Temel Yayınları, İstanbul 1998.*) Her ne kadar iddianamede belirtildiği gibi, savaşın sonu gelirken Harbiye ve Dahiliye nezaretlerinde büyük bir belge yağması ve imhası furiasının yaşandığı anlaşılrsa da, 1915'in ve sonraki üç yılın bütün tanıklıklarından, saklanmış ve kurtarılmış emirlerden, samimi itiraf ile tevil yolu ikrarların tuhaf karışımlarından, olay apaçık ortada. Zaten hiç kimse böyle bir şey olmadı filân da demiyor; bunun yerine, benim sınıf arkadaşımın dedesinin "onlar başlattı" anlatımında olduğu gibi, uzun uzadıya, ilerleyen Rus ordularının ve onlarla işbirliği içindeki Ermeni çetelerinin müslüman nüfusa uyguladığı mezalim anlatılıyor. Böylece 1915 öncesindeki yerel ve küçük ölçekli, düşük yoğunluklu, karşılıklı etnik temizlik mücadeleleri öne çıkartılmak isteniyor. Bu sayede, devletin 1915 Nisan'ında verdiği kararla gerçekleşen yepyeni ve mukayese edilemeyecek derecede büyük ölçekli, tek taraflı tehcir ve katliam uygulama-

Sümbül Berberyan: (Afyonkarahisarlı, 1909 doğumlu) “Babamı hatırlamıyorum. Türkler onu öldürmüşlerdi. Dayımı da işkencelerle öldürmüşlerdi. Ağabeyimi askere aldılar. Sonra erkek kardeşimi de götürdüler. Sonradan duyduk ki, onları 17 Ermeni gençle birlikte gece vakti öldürüp köyün köprüsünün altına atmışlar. Sürgüne gittiğimizde yanımızda hiç erkek kalmamıştı. Der Zor’da beş teyzemi de kaçırıp götürdüler; sonra da görelim diye onların kafalarını kesip süngülerin üzerine diktiler, cesetlerini de Fırat Nehri’ne attılar. Annemin halasının sadece yansını bulduk; annem gömdü. Ağlamaktan annemin gözleri kör oldu.”

ları hem görelileştirilmeye, hem önceki aşama içinde eritilmeye çalışılıyor. Esas savunma taktiği, bu şekilde özetlenebilir. İşte bu bağlamdadır ki, Ziya Gökalp de sanık olarak gelip “hayır, katliam olmadı” diyor; “ne oldu” diye sorulduğunda ise “karşılıklı mukatele ettik” yanıtını veriyor. Bu, ister istemez hukuk dilıyla konuşacak olursak, sonuçta “hafifletici sebep” veya “ağır tahrik” türü bir müdafaa stratejisi. İlginçtir, 1918-19 yargılamalarında beliren bu çizgi, bugün de resmî veya yarı-resmî Türk milliyetçi söyleminin ana savunma mevzilerinden biri olmaya devam ediyor. Günümüzde bunun, Ziya Gökalp’i tekrarlamayı aşamayanların elinde “tek ve büyük, merkezî bir soykırım yoktur, küçük ve dağınık, karşılıklı olaylar vardır” şeklinde ifade edildiği de gözleniyor.

İnfaz edilen cezalar da var, değil mi? Peki ama, bütün bunlar sonradan nasıl örtbas edilebiliyor?

Olayların seyri, 1919-22 Millî Mücadelesiyle değişiyor. Nazi Almanyası, gelişmiş, hem de son derece gelişmiş bir kapitalist ülke; hiçbir anlamda bir mazlum millet değil. Oysa Osmanlı İmparatorluğu’nu, çok daha karmaşık bir tarihsel süreçler yumağı sarıp sarmalıyor. Sadece, bir; çürümüş Osmanlı “eski düzen”iyle kendi modernizasyon ve ulus-devlet devrimlerini vermeye çalışan halklar arasındaki mücadeleler; iki, buna bağlı olarak İttihatçı Türk milliyetçiliği ile diğer milliyetçilikler arasındaki mücadeleler değil, aynı zamanda emperyalist büyük devletler ile paylaşmak ve sömürgeleştirmek istedikleri “av” arasındaki çelişme ve mücadeleler de söz konusu. Dolayısıyla, gelişen Türk milliyetçiliğinin, bir, Yunan, Bulgar ve Ermenilere –ve daha sonra Araplara ve Kürtlere– düşman yanı var, bir de, Mustafa Kemal’in ifadesiyle, “bizi mahvetmek isteyen emperyalizme ve bizi yutmak isteyen kapitalizme” veya Mehmed Akif’in dediği gibi, “medeniyyet dediğin tek diş kalmış canavar”a karşı olan yanı. Nitekim, işte bu, İttihatçılıktan Kemalizme geçiş sürecindeki Türk milliyetçiliği, 1919’dan itibaren kendine yeni bir çizgi, daha mütevazı ve defansif bir proje benimsiyor ve 1922’de Millî Mücadeleyi zafere ulaştırıyor; ardından 1923’te, Meclis’e hesap vermeyen savaşağaları olarak İttihatçı triumvirinin yönettiği Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine, yeni bir meşruiyet konsepti olarak hâkimiyet-i milliyeye dayalı yeni bir devleti, Türkiye Cumhuriyeti’ni kuruyor. Tarih çok karmaşık bir olay, tek bir mecradan ve düz bir şekilde ilerlemiyor, bazı kapılar açılırken başkaları kapanıyor, hemen her şeyin artışı ve

Tecziye Ahidnâmesi - Madde-i Müstakile

Harb-i Umûmiyi tevliid eden buhranlardan başlayarak Meclisin küşâdına kadar harbe iştirak ve harbi sevk ve idarede ve alelumûm siyaset-i dahiliye ve hariciyede basiret ve kıyasatle hareket etmeyerek devlet ve milletin menafi-i âliyesini ızzar ve felâket-i hazırayı intaç eden Heyet - Vükelâ ile müşâriklerinin mes'ûliyetlerini taharri, takib ve tecziye sûret-i kat'iyede matlûbumuzdur. 28 Kanun-ı sani 1336 (1920).

eksisi aynı anda oluşabiliyor. Millî Mücadele ve Cumhuriyet, "Avrupa'nın hasta adamı"nı öldürme çabalarına hedef olan bir mazlum millet olarak Türklerin kendi bağımsızlık ve devlet egemenliklerine kavuşmalarıyla birlikte, madalyonun diğer yüzünde, 1915 vahşetinin takibi olanaklarını çevreleyen bütün kuvvet ilişkilerinin değişmesi anlamına geliyor. Bu bağlamda, örneğin 1918-19 soruşturma ve yargılaması, İtilâf devletlerine teslim olmuş bir İstanbul'da yapıldığı için, aslında pekâlâ ciddi bir hukukî mekanizma olduğu, öyle basit bir İngiliz tezgâhı kukla mahkeme olmadığı halde, "Damat Ferit hükümetleri" genellemesinin günahları arasına yazılıyor, işbirlikçilerin yürüttüğü bir yargılama kategorisine giriyor. Bu, uzun vadede söz konusu mahkemenin diskredite edilmesi, itibarsızlaştırılması, giderek yok sayılması tavrına dönüşüyor...

Neden "uzun vadede" dediniz? Böyle bir reaksiyon veya reddediş, kısa vadede, hattâ birdenbire oluşmuyor mu?

Hayır, öyle olmuyor. Millî Mücadelenin kazanılması ve ardından cumhuriyetin kurulmasıyla, ya da hatta 1918-19'da ilk direniş örgütlerinin, Müdafaa-i Hukuk teşkilâtlarının ortaya çıkmasıyla, 1915 derhal ve külliyen örtbas veya inkâr edilmiyor. Tam tersine, 1919-22'de ve daha bir süre, Anadolu'da hayat memat mücadelesi veren Kemalistler, 1915'te tam ne olup bittiğini çok iyi bildikleri gibi, dünya çapında meşruiyet ihtiyacının da son derece farkındalar. Örneğin Misak-ı Milli'nin bugün hemen hiç bilinmeyen, hatırlanmayan bir eki var ki, Tecziye Ahidnâmesi (Cezalandırma Sözü, Sözleşmesi) adını taşıyor. Venedik sempozyumunda çok esaslı bir tebliğ sunan Baskın Oran'ın inceden inceye gösterdiği gibi, bu ekte, Millî Mücadeleye atılmaya hazırlananlar, 1915'in sorumlularını cezalandıracakları konusunda dünya kamuoyuna söz veriyorlar. Bizde resmî ideoloji, her Türk çocuğunun Atatürk'ün Büyük Nutuk'unu ezbere bilmesi halinde toplumumuzda hibir sapma, hiçbir kötülük meydana gelmeyeceğini tekrarlar durur. İşte bu Nutuk'un da ilk sayfalarında Mustafa Kemal, bir yandan Yunan ve Ermeni milliyetçiliklerinin Anadolu'nun şu veya bu kesimi üzerindeki taleplerine karşı çıkarken, diğer yandan 1915 vahşetini çeşitli ifadelerle kınamaktan, kendisini bu vahşetten ayırmaktan geri durmuyor.

Mustafa Kemal tam olarak ne diyor?

Mustafa Kemal'e göre, biraz sadeleştiriyorum, Şark Vilayetleri Millî Hakların Müdafaaası Cemiyeti'nin kuruluş amaçları ara-

Vilâyat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin maksadı teşekkül de, (nizamnamelerinin ikinci maddesi) Şark vilâyetlerinde mütemekkin, bilcümle unsurların dinî ve siyasî haklarının serbest-i inkişafını temin edecek esbabı meşruaya teşebbüs etmek, mezkûr vilâyetler ahalî-i İslâmiyesinin tarihi ve millî haklarını, indelhace, âlem-i medeniyet huzurunda müdafaa eylemek; Şark vilâyetlerindeki vâki olan mezalim ve cinayatin esbab ve avamili ve fail ve müsebbipleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsaraaten tecziyelerini talep etmek; anasır beynindeki sui-tefekkürün izalesi ile kema-fis-sabık revabıtı hasenenin teyidine gayret etmek, hal-i harbin vilâyat-ı Şarkîye'de tevliid ettiği harabî ve sefalet, hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretiyle, mümkün mertebe, çaresiz olmaktan ibaret idi. İstanbul'daki merkez-i idarelerinden verilmiş olan bu direktif dahilinde, Erzurum şubesi, vilâyat-ı Şarkîye'de Türkün hukukunu muhafaza ile beraber tehcir esnasında yapılan sui-muamelâtta katiyen methaldar bulunmadığını ve Ermeni emvalinin Rus istilâsına kadar muhafaza edildiğini, buna mukabil müslümanların pek gaddarane harekâta maruz kaldığını ve hatta hilâfî emir tehcirden alıkonulan bazı Ermenilerin hamilerine karşı reva gördükleri muamelatı, müdellel vesâikle âlem-i medeniyete arz ve iblâğ ve vilâyat-ı Şarkîye'ye karşı dikilen enzarı ihtirası hükümsüz bırakmak için çalışmaya karar veriyor (Erzurum şubesi-nin beyannamesi).

Mustafa Kemal Atatürk, "Nutuk"

sında Doğu illerinde meydana gelmiş olan zulüm ve cinayetlerin sebep ve amilleri ve fail ve sorumluları hakkında tarafsız tahkikat icrasıyla suçluların hızla cezalandırılmasını talep etmek de yer alıyor. (*Türk Devrim Tarihi Enstitüsü'nün yayımladığı kısaltılmamış, sadeleştirilmemiş metinden, 1982 basımı, cilt 1, sayfa 4.*) Bir sonraki paragrafta ise Mustafa Kemal, Ermenilerin müslüman ahaliye uyguladığı "pek gaddarane harekât"tan ve "emirlere aykırı olarak tehcirden alıkonan –kurtarılan– bazı Ermenilerin, kurtarıcılara karşı reva gördükleri muameleler"den şikâyet etmekle birlikte, aynı anda, "tehcir esnasında yapılan kötülükler"e de değiniyor ve bunlardan "milletin kesinlikle sorumlu olmadığını" vurgulamak ihtiyacını duyuyor. Esasen başka türüsünü düşünmek mümkün değil. O günleri yaşayan insanlar ne olup bittiğini çok iyi biliyorlar; bütün dünya da çok iyi biliyor. Türkiye'de hâlâ şöyle bir "tartışma" yaşıyor: Acaba oldu mu, olmadı mı? Üstelik, daha önce de değindiğim gibi, bazı sert ve acımasız "derin devlet" avukatları, işi böyle bir şeyin hiç olmadığını iddia etmeye kadar varıyorlar. Gelgelelim, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin Türkiye'sinde, 1915'ten başlayarak şöyle böyle bir 10-15 yıl boyunca başlıca iki tavır var bu konuda. İttihatçıların ve İttihatçı kafalıların tavrı, inkâr etmek şöyle dursun, "evet, oldu, yaptık, gerekliydi, zorunlu bir önlemdi" şeklinde özetlenebilir. Daha ileri gidip kahramanca yürütülen bir millî dava olarak övenlere de rastlanıyor. Talât Paşa'nın kendi duruşunda, bir dehşet algılaması ile Sosyal Darwinci diyebileceğimiz bir savunma ve açıklama tarzı birbirine karışıyor.

Bu noktada Talât Paşa'nın yakın dostu Halil Menteşe'nin anılan önemli bir kaynak galiba...

Evet, son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin reisi Halil Menteşe'nin anıları çok net. Tehcir ve ilk katliamlar dalgası gerçekleştikten Halil Bey Almanya'dadır. Dönüşünde kendisini daha Ayastefanos (Yeşilköy) istasyonunda Talât Paşa karşılayıp vagonuna giriyor. Anlaşılan Talât, Halil'in Ermeni tehcirinin yanında durup durmayacağından endişe etmiştir. Ancak Halil Bey'i dinledikten sonra, "Halilciğim ben senin günahını aldım. Halil gelirse maneviyatım üzerinde tesir yapar; şu işi bitireyim, ondan sonra gelsin kararını verdim, meğer yanlış yapmışım" diyor. Halil'in "maneviyatı üzerinde tesir yapması", kendisini, yani Talât'ı zayıflatıp merhamete getirmesi ve işi sonuna kadar götürmekten vazgeçmesi endişesini ifade ediyor. Ayrıca kita-

Aram Köseyan: (*Kharberdli [Harput], 1908 doğumlu*) “1915'te bizi Harput'tan sürme emri verildiğinde yedi yaşındaydım. Giyinip kuşanıp, süslenip püslenerek yola çıktık; sanki düğüne gidiyorduk. Yolda soygun başladı; hem de bir kere değil, kim ne bulduysa kaçırıyordu. Sonunda iç çamaşırlarımızla kalmıştık; onlar da lime lime olmuştu. Annem yerde yatan ölüleri görmemem için gözlerimi kapatıyordu. Sonra, annem ve kardeşim yolda kaldılar, yürüyemediler. Öldüler mi, ne olduklar, bilmiyorum. Arkamızdan Türkler geliyor, benim gibi çocukları topluyorlardı. Bizi öldürecekler miydi, yoksa evlat mı edineceklerdi, bilmiyordum. Sonunda bir vadide durma emri verildi. Başladılar büyüklere sormaya: ‘Ermeni misin, yoksa Türk mü?’ ‘Ermeniyim’ diyenlerin hepsini uzaklara götürüp boğazladılar. ‘Türküm’ diyenler kurtuldu. Biz küçükleri geceleyin tepelik gibi bir yerde topladılar. Yorgunduk. Sabah, gün ağardığında, üst üste dizili kesik başlar gördük; bunlar bir tepelik oluşmuştu. Biz bütün gece o kesik başların üstünde uyumuştuk.”

bin başka bir yerinde, Halil Menteşe bir sabah Talât'ın Yerebatan'daki evine gidiyor: “Talât'ı telefon başında buldum. Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kançanağına dönmüş. ‘Aman Talâtçığim, ne oldun? Pek anormal bir hal içinde görüyorum’ dedim. ‘Sorma. Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenilere dair bir takım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar. Nitekim yapmaya da başlamışlardı. Milli mevcudiyet kavgası’ dedi...” İnsan ister istemez, benim Robert ‘64 mezu-nu isimsiz sınıf arkadaşımın dedesinin anlattığı türden vahşetlerin telgraf-raporlarını almış olmalı diye düşünüyor. Fakat görüldüğü gibi, Talât Paşa hem kendi emirlerinin sonuçlarından dehşete kapılıyor, hem de durdurmak veya önlemek için hiçbir şey yapmıyor; tersine, hem benim “ideolojik prizmadan süzül-müş bir hikmet-i devlet” teşhisimi doğrulayan, hem de 1918-19 yargılamasından bu yana Türk milliyetçiliğinin ana savunma hattının ne olacağını haber veren sözlerle, “millî mevcudiyet kavgası”ndan dem vurup “maneviyat”ını, yani acımasız kararlı-lığını pekiştiriyor.

Yapılanları kınayanlar da var o dönemde herhalde...

Evet, bu İttihatçı şahinliğinin yanı sıra, Türk milliyetçiliğinin Kemalist kanadından, yapılanları öven değil, yeren çıkışlara da rastlıyoruz, Falih Rıfkı'nın “Çankaya”sında ve diğer kitaplarında olduğu gibi. Bir dönem boyunca, Mustafa Kemal ve yakın çevresi için mesele, bu yaşanan vahşete rağmen nasıl olup da yeni bir Türk devleti için Anadolu'da yaşam alanı ve meşruiyet alanı sağlanabileceği, Türk-müslüman nüfusun haklarının savunulması ile Ermeni tehciri ve katliamlarını savunmak tuzağına düşülmemesi gibi amaçların nasıl dengelenebileceği problemi-ne dönüşüyor. Tabii ortada böyle anılar, kitaplar varken, bizim neslimizin hâlâ “olmuş mu, olmamış mı” tartışmalarına girmesi, özel bir garabettir –ama aynı zamanda, sonraki on yıllarda oluşan kolektif unutuşun derinliği ve gücünü de yansıtır.

Öyleyse tekrar bu unutuş ve unutturuluşun etmenlerine dönebilir miyiz?

Başlı başına “başarı”, bir faktör olarak kaydedilmeli. Türk devriminin ulus-devlet kurma ve pekiştirmedeki başarısını kastediyorum. Daha önce de söylediğim gibi, 1923'te yeni bir Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkıyor ve her şeyden önce bu, kuvvet dengelerini esaslı surette değiştiriyor. Bir: İttihatçıların başında bu

Yeğisabet Kalaşyan: (Musadağlı, 1888 doğumlu) "Arabistan çölünde olduğumuz zaman hayvanlara benziyorduk: Ne giysimiz vardı, ne de yaşam için gerekli imkânlar; yıkanmak da mümkün değildi. Doğal ihtiyaçlarını yaparken bile jandarma başında beklerdi; ne kadın tanıyorlardı, ne kız. Ot topluyor, hayvanlar gibi ot yiyorduk. Bazen uzaktan Araplar görünürlerdi; Bedevi Arapların çok koyunu vardı. O hristiyan Araplar bize acıyorlardı; biraz pilav verdiklerinde ellerimizle, parmaklarımızla çabucak yutuyorduk. Benim üç yavrucağım da sürgün yollarında öldü. O yüzden bu yaşımda yapayalnız kaldım."

lunduğu Osmanlı Devleti ile 1923'te Kemalistlerin önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti arasında çok büyük farklar var. İki: İttihatçı milliyetçiliği ile Kemalist milliyetçilik arasında çok fark var. Denebilir ki, ikisi de milliyetçiliktir, alt tarafı. Eh, evet, ben de bir 20.-21. yüzyıl insanı olarak kendimi her türlü milliyetçilikten ayırmak ihtiyacını duyabilirim. Ama aynı zamanda, bir tarihçi olarak, eğer gerçekten tarihi anlama peşindeysem, benzerlik ve devamlılıklar kadar, farklılık ve kopuş veya devamsızlıkları da görebilmem gerekiyor. Erken Türk milliyetçiliği ve özellikle bunun 1908 sonrasında İttihatçı milliyetçiliği olarak sivrilen biçimi, pan-Türkist veya Turancı boyutlar da içeren, ayrıca 19. yüzyıl ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarının "bilim fetişisti" –dolayısıyla gerçek ile sahte bilimi ayırt edemeyen– ortamında belirli bir Sosyal Darwincilik damarı da peydahlayıp, Osmanlı imparatorluğu'nun dağılma sürecinde başgösteren millî mücadeleler ortamına "en güçlülerin hayatta kalabileceği bir milletler eşittir türler mücadelesinin cengeli" gözüyle bakan, öncelikle imparatorluğun bekası misyonunu üstlendiği için salt milliyetçi değil, emperyal-milliyetçi, bütün bu nedenlerle de çok şiddetli, çok küstah, çok saldırgan bir ideolojydi. Buna karşılık, Kemalist milliyetçilik aslında çok daha mütevazıydı; küçük ölçekli ve defansif, dolayısıyla fizibilitesi daha yüksek bir çizgiyi ifade ediyordu. Zaten 1919-22'de projeler ayrılabilceği kadar ayrılmıştı birbirinden: Mustafa Kemal Sovyet devrimiyle ittifak içinde Anadolu'da tutunmaya çabalarken, Sarkamış faciası ve 1915 vahşeti doğrultusunda Enver, hâlâ –Sovyetler'le kapışmak pahasına– Orta Asya'da maceraya ve ölüme gidiyordu. Esasen pek bir meşruiyet kaygısı olmaksızın tetikçilerle iş görmeyi tercih eden İttihatçı milliyetçiliğinin –ve ekibinin– yerine, şiddet kullanacaksa bunu da yeni bir meşruiyet zemini olarak "ulusal egemenlik" ilkesine dayandırmak isteyen Kemalist milliyetçiliğin –ve ekibin– öne çıkması, İttihatçı milliyetçiliğinin en son 1914-18'de kayalara toslayıp sıfırı tüketmesinden bağımsız düşünülemezdi.

İki milliyetçiliğin farkını vurguluyorsunuz ama, Kemalistler de 1915'te olanları görmezden geldiler, Osmanlı'yı ve İttihat-Terakki'yi reddi miras etmelerine rağmen, nedense Ermenilere yapılanları, üstü örtük ve dolaylı bir biçimde olsa da sahiplenmediler mi?

Ama bütün bu benzerlik ve farklar, devamlılık ve kopuşlarla birlikte, 1923'te Anadolu'da yeni bir Türkiye Cumhuriyeti ortaya

Gamik Stepanyan: (*Yerzinkalı [Erzincan], 1909 doğumlu*) “Erzincan’dan çıktık; dondurucu bir soğuk vardı. Vardanuş ninem yürümekte güçlük çekiyordu. Birden durdu ve dedi ki: ‘Beni vurun, ben artık yürüyemeyeceğim.’ Yere oturdu. Jandarmalar onu yerlerde sürüklediler. O yolun ortasında kaldı. Bizi sürdüler. Biz bir taraftan yürüyor, bir taraftan da geriye bakıyorduk. Kar yağıyor, onun üstünde birikiyordu, zavallı ninem kardan adama döndü. Malatya’ya vardık. Bahar gelmişti. Bütün Ermenileri katletmişlerdi. Her yerde, elli-kışi kişinin gömülü bulunduğu tepeler vardı.”

çıkması; sadece ortaya çıkmakla kalmamış, İstiklâl Harbi’ni “medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar”ı hedef alan bir kitle seferberliği ideolojisine oturtuktan sonra, 1920’lerde çok sert bir viraja girip topyekûn Batılılaşmaya yönelmiş, bunu da “muasır medeniyet seviyesine ulaşmak” –ve tabii sadece ulaşmak değil, aynı zamanda onların arasına, yani Avrupa’ya, Batı’ya katılmak– diye ifade etmişti. Dolayısıyla artık bu batılılaşan Türkiye, Avrupa için av veya düşman olmaktan çıkıyor, herkesin kur yapmak, flört etmek istediği bir güç haline geliyordu. Bu koşullarda, Birinci Dünya Savaşının galipleri olarak eski İttihat devletlerinin dahi 1915 vahşetinin izini sümek diye bir meselesi kalamazdı, politik olarak. Yani bir kere Batı’nın kendisi, bir unutmama, en azından fazla hatırlatmama ve kurcalamama sathı mailine girmekteydi. İkincisi, 1915’i her nasılsa hayatta kalarak atlatabilen Ermenilerin durumu çok kötüydü. Bir kısmı Arap eyaletlerinde, bir kısmı Beyrut’ta ve Lübnan’ın diğer köşelerinde, bir kısmı Fransa veya ABD’de, zar zor tutunmaya çalışan örgütsüz “erken diaspora” insanlarıydılar, yenik, yoksul ve dağınık... Özetle, Batı’da henüz güçlü Ermeni lobileri mevcut değildi; Sovyet Ermenistan’ını ise, Moskova’nın, emperyalist kuşatmaya karşı Ankara ile birleşik cepheyi esas alan çizgisi kontrol altında tutuyordu. Üçüncüsü, o genç Türkiye Cumhuriyeti’nin de, Kemalistlerle İttihatçılar arasındaki bütün farklara karşın, illâ 1915’in anısını canlı tutmak diye bir meselesi olmazdı. Burada iki faktör önem kazanıyor. Birincisi, her ne kadar 1915 vahşetinden Kemalist milliyetçilik sorumlu değilse de, Ermenilerden (de) temizlenerek etnik bakımdan görece homojenleştirilmiş, dolayısıyla daha güvenli sayılabilecek bir ulus-devlet teritoryalitesi, maalesef bir ölçüde 1915’in mirasıydı. İkincisi, Atatürk ve yakın çevresi farklı bir düşünce yapısında olsalar da, etraflarındaki biraz daha geniş halka, yani örneğin Mustafa Kemal’in general, albay, yarbay, binbaşı ve yüzbaşlarının halkası, 1911 Trablus, 1912-13 Balkan, sonra 1914-18 Cihan harplerinin, üstelik bir bölümü doğrudan doğruya 1915 vahşetinin içinden çıkagelen İttihatçı kökenli kadrolarla doluydu. Dahası, biraz önce işaret ettiğim gibi, bu insanların hatırı sayılır bir kesimi 1915’te yaptıklarını –veya yapılanları– Cumhuriyetin yaslandığı toprak bütünlüğünün de farkında olarak, vatanın bekası için zorunlu sayıyordu.

Peki sonraki kuşakların aşağı yukarı aynı tavrı sürdürmelerini nasıl yorumluyorsunuz?

Geğetsik Yesayan: (Nikomedyalı [İzmit], 1901 doğumlu) “Büyük Felaket sırasında ben 14 yaşındaydım. Ailemizdeki 12 kişiyle sürgüne gittik; sadece iki kişi hayatta kaldık. Yolda bizi kamçılarla dövüyor, eziyet ediyor ve su vermiyorlardı. Yürüyerek Devlet, Eskişehir, Konya, Ereğli, Bozantı, Kanlı Geçit, Bab, Meskene, Abu Arar ve Tigranakerk'ten [Diyarbakır] geçip sonunda Der Zor'a vardık...”

Önemli bir uluslararası baskı veya dürtü de olmayınca, Misak-ı Milli'nin Tecziye Ahidnâmesi başlıklı eki de unutulmuş terkedildi, 1918-19 soruşturma ve yargılamasının bulguları da, 1927'de Nutuk'un ilk sayfalarında hâlâ zikredilen yaklaşımlar da. Belki herhangi bir komplo, bilinçli bir karar filân olmaksızın, 1915'e ilişkin tarihsel bilgilerin Türkiye içinde üretimi ve yeniden üretiminde büyük bir kopukluk oluşmaya başladı. Bu böyle otuz, kırk, hatta elli yıl kadar sürdü. Bakın, alt tarafı seksen yıllık bir tarihi olan bir ulus-devletin tarihinde, neredeyse yarım asırlık bir kopukluk, bir hafıza boşluğu çok ama çok önemlidir. Şimdi, çoğu insana sorsanız, tabii annesinin babasının, sonra belki her iki taraftan büyükanne ve büyükbabalarının adlarını da söyler –ama büyük dede ve büyük ninelerinin adlarını çok zor çıkarabilir. Pratikte bu kadar kısadır, insanların dolaysız hafızası. Gelgelelim, bireysel-dolaysız hafızanın bittiği yerde, “ulusal bellek” dediğimiz şey, yani gazetelerle, televizyonla, siyasal söylemlerle, ders kitaplarıyla vb. imal edilmiş bir dolaylı hafıza devreye girer. Örneğin Haçlı Seferlerini hiçbirimiz hatırlamayız aslında –ama “Hristiyanlığın amansız saldırısına karşı Türkler İslâmiyet uğruna kendilerini kahramanca feda ettiler” kabilinden bir şeyler hatırladığımızı sanıyorsak eğer, bu, bizim dolaysız hayat tecrübemizden değil, milliyetçi ders kitapları ile popüler tarih dergilerinin bize “hatırlamamızı” emir ve telkin ettiği şeyler fasilesinden beslenip gelmektedir. Bu bakımdan, 1920'lerden 1960'lara Türkiye'de 1915 Ermeni tehciri ve katliamlarının gerçek çehresinin büyük ölçüde sessizliğe gömülmüş olması, fevkalâde ciddi bir meseledir. Hristiyanlıkta “Immaculate Conception”, yani “saf ve lekesiz gebelik” diye bir doktrin vardır; bununla, Meryem'in herhangi bir cinsel ilişki, yani şehvî bir olay olmaksızın Kutsal Ruh'tan İsa'ya gebe kalması kastedilir. Bunun gibi, her ulus-devletin de kendi “Immaculate Conception”ına, yani kendisini doğuran devrimin kutsallığına, herhangi bir günah izi taşımayan saf, kusursuz ve lekesiz mükemmelliğine inanmak, kendi tabiatında vardır. Başkalarının (faraza Yunanlıların, Bulgarların, Romenlerin vb.) ulus-devletleşme süreçleri kirli ve lekeli olabilir, ama bizimkisi asla böyle olamaz! Zamanla olgunlaşan ülkeler ve toplumlar, özellikle Avrupa sürecinde, kendilerini böyle safderun bir dogmatizmden bir parça sıyrabiliyorlar. Çok daha geç uluslaşan toplumlarda ise, bu tür tabular daha fazla direnir. Örneğin İsrail'de yeni ve genç bir tarihçiler kuşağı, 1945-49 arasında Arap köylerinin

Baruhi Çorekyan: (Nikomedyalı (İzmit), 1900 doğumlu) “12 ay çolde kaldık. Biz, dört kızkardeş ormanlara kaçtık. Yüzerek Habur nehrini geçtik; Arap Bedevilerin yanına ulaştık. Ermeni olduğumuz anlaşılmasın diye bitlenmiş saçlarımızı kestiler, yüzümüze dövme yaptılar. Otlatmamız için bize koyunları verdiler.”

nasıl bir etnik temizlik ve zorla göçürtme operasyonuna tâbi bulunduğunu gün ışığına çıkardığında, sadece kovuşturma tehditleriyle değil, genel bir inanmazlık ile de yüz yüze geliyor. Üstelik bu inanmazlığın temelleri, yani İsrail devletinin yaradılış ef-saneleri, Türkiye’den de kısa bir zaman içinde oluşturulabilmiş –seksen yıl da değil, ancak elli yılda. Bu karşılaştırma anlamlı, çünkü Türkiye’de çok sayıda yeni kuşağın 1915 gibi çok büyük, çok korkunç bir tarihsel olaydan tamamen habersiz büyü-yüp yetişmiş olması, belki en fazla, İsrail devletinin güçlü ide-olojik hegemonyasını anımsatıyor.

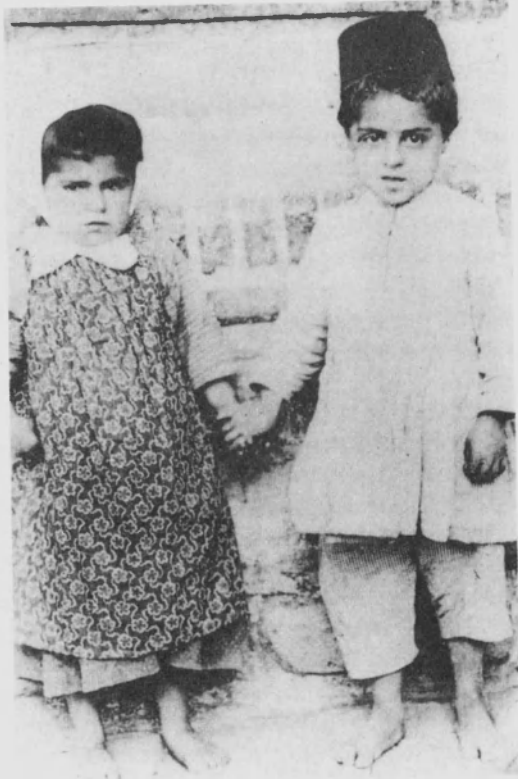
1970’lerde, özellikle ASALA eylemleriyle birlikte Ermeni me-selesi “hatırlanıyor” ve tarihimize bakışımızda yeni bir dönem başlıyor galiba...

Türk ulus-devletinin saf ve lekesiz, günahsız yaradılışına, bi-zim devrimimizin pirüpâklığına olan bu çok güçlü inanç, 1970’lerden bu yana güçlü sarsıntılara maruz kalıyor. Üstelik, uyanış veya uyandırılış çok kaba, çok hoyrat bir şekilde çık-a geliyor –neredeyse yarım asır pek konuşulmamış bir konu ge-rekçe gösterilerek, ASALA adındaki esrarengiz, hâlâ da ne ol-duğu pek anlaşılmamış bir terör örgütü tarafından, yurtdışın-daki Türk diplomatları, bazen aileleriyle birlikte, peşpeşe öldü-rülmeye başlanıyor; yeniden hayat bulan bir Ermeni diaspora milliyetçiliğinin bazı unsurlarının, bu cinayetleri alenen haklı bulup destek vermesi de üzerine tüy dikeyor. Böylece 1915’ten habersizlik zemininden, bir şaşkınlık, sonra ise işin aslını bilen ama çarpıtanlar tarafından kolay manipüle edilebi-len bir infial yükseliyor. 1920’lerden 1960’lara genel tablo daha çok sessizlik, biraz da inkâr şeklindeyken, 1970’lerden itibaren gitgide daha fazla “gürültülü inkâr” diyebileceğimiz bir durum geliyor; son birkaç yılda ise AKP iktidarı dışındaki, an-cak “derin devlet unsurları” diye tarif edilebilecek bazı kurum ve çevrelerin, gitgide daha kaba, daha inanılmaz yalanların imaline yöneldiği gözleniyor.

Bu “gürültülü inkâr” Türkiye kamuoyunda etkili olabilir, ama dünya kamuoyu için aynı şey geçerli değil herhalde. Orada sonuçta belgeler, tanıklıklar konuşmuyor mu?

Dünyanın bildikleri ile Türkiye toplumunun bildikleri arasında muazzam bir uçurum oluşmuş bulunuyor. Dolayısıyla, durum ve olay, bugünkü şekliyle, faraza Yahudi soykırımından veya bu soykırımın tanınmasından çok farklı. 1915 vahşetinden dok-san yıl sonra yeni bir toplum var, bu yeni toplum içinde büyü-

Karapet Faraşyan: (Palulu, 1906 doğumlu) "Mehmet Hoca adında bir Türk geldi; bana onunla birlikte gitmemi söylediler. Mehmet Hoca'nın elimden tutup beni Hükümet binasına götürdüğünü hatırlıyorum. Orada beni 'Hüseyin İslâm' adıyla evlatlık olarak kaydettirdi ve yaşadığı köye götürdü. Aradzan Nehri üzerinde Büyük Tigran zamanında inşa edilen köprünün üstünden geçerken nehrin kana bulanmış olduğunu gördüm. Ermenileri oraya götürüp boyunlarını vurduktan sonra köprüden aşağı atıyorlardı; o yüzden de o yerin adı 'Kanlı Geçit' olmuştu. Mehmet Hoca beni şehir dışındaki evine götürdü; beni kansıyla tanıştırdı ve dedi ki: 'Sana bir erkek evlat getirdim, adı Hüseyin'dir'..."

müş insanlar var. Ve şimdi bu insanlara "sizin geçmişinizde böyle bir olay oldu, bunu kabul etmek zorundasınız" deniyor. Kolay değil bu, birdenbire olabilecek bir şey değil. Zamana ve tedrici birikimlere, dönüşümlere ihtiyaç var. Öte yandan, milliyetçi iktidar sahipleri, yalan imalini hızlandırarak söz konusu bilgi uçurumunu habire derinleştirmeye çalışıyorlar ki, bu uçurumun iki yakası iyiden iyiye köprülenemez hale gelsin, böylece Türkiye kamuoyunun dış dünyaya karşı tepkisini yapay biçimde pompalamak hep mümkün olabilsin. Bu koşullarda, Türkiye halkına, kamuoyuna Ermeni meselesini anlatmak ve dinlemesini sağlamanın özel ve çok reel zorlukları var. Gençliğimde Brecht'in bir yazısını okumuştum, faşizmin ve Nazizmin yükselişi dönemlerinden kalma, "Gerçeği Söylemenin Beş Şartı" başlığını taşıyan. Salim Şengil'in eski Dost dergisinde mi yayımlanmıştı acaba? Her neyse. Galiba Türkiye için de, böyle Brecht-vârî bir "gerçeği söyleme" stratejisi gerekiyor.

Şimdiye kadar, daha çok Türkiye'de Ermeni meselesini konuşmanın zorlukları üzerinde durduk. Bütün bunlardan sonra, 1915'te tam ne olduğu ve nasıl olduğu konusundaki düşüncelerinizi de alabilir miyiz? Önce tarihsel bağlamdan başlayalım isterseniz...

Ermeni meselesinin özü, gerek büyük devletler, gerekse Balkan milliyetçilikleri tarafından köşeye sıkıştırılan ve neredeyse gidecek yeri kalmayan gecikmiş Türk milliyetçiliğinin bütün birikmiş korku, öfke ve nefretlerinin, Ermenilerin başına patlamasıdır. Söyleşinin başlarında da ifade ettiğim gibi, imparatorluğun dağılma sürecinde ortaya çıkan çeşitli milliyetçilikler, sadece ayrılmak ve kendi bağımsız devletlerini kumakla yetinmiyor; ilk kurdukları devletçikleri gene Osmanlılar ve bazen de birbirleri aleyhine habire genişletip mini-imparatorluklara dönüştürmeyi arzuluyorlardı. Almanya ve Rusya gibi büyük devletlerin "pan" ideolojileri vardı, Pan-Germanizm, Pan-Slavizm gibi; küçük devletlerin ise megali idea'ları, yani daha büyük olma, bir Büyük Yunanistan'a, Büyük Bulgaristan'a ya da Büyük Sırbistan'a dönüşme hevesleri vardı –günümüzde Hafız Esad'ın ya da Saddam Hüseyin'in de olduğu gibi. Bütün bu talepler ve iddialar, başlıca iki yoldan gerekçelendirilmeye çalışılıyordu: Etnik-linguistik argümanlara başvurarak, yani "bizim dilimizi konuşanlar burada çoğunluktur, öyleyse burası bize ait olmalıdır" demeye getirerek. Dil ve din grupları itibarıyla yapılan nüfus sayımlarının o kadar önem kazanmasının nedeni buydu. Bir de,

Loris Papikyan: (Erzurumlu, 1903 doğumlu) “Yolda Türklerin Ermeni kızlar ve kadınlarla nasıl alay ettiklerini gördüm. Dört rütbeli şahıs, insanı görünümünü yitirmiş, bir masanın etrafına oturmuştu ve bir grup Ermeni kadın da yanlarında ayakta duruyordu; o kadınlar muhtemelen birkaç gün sonra doğum yapacaklardı. O rütbeliler hamile kadınların rahimlerindeki çocukların cinsiyeti üzerine bahse giriyor ve emirlerindeki askerlere hamile kadının kamını bıçakla deşerek bebeği dışarı çıkarmalarını emrediyorlardı. Eğer ben bahsi geçen sahneyi şahsen görmüş olmasaydım ve bugün bana anlatsalardı ya da bir kitapta okusaydım, benzer bir vahşetin sergilenmiş olduğuna asla inanmazdım.”

tarihsel veya sözde-tarihsel argümanlara başvurarak, yani ya “burası en önce bize aitti” ya da “burası en parlak ve en görkemli çağını bizimle yaşadı” ve dolayısıyla “gene bize verilmeli, bizim olmalıdır” demeye getirerek. Faraza Bulgarlar açısından İvan Asen dönemindeki en geniş sınırlarıyla Ortaçağ Bulgar krallığının canlandırılmasını, ya da Sırpalar açısından 14. yüzyılın ilk yarısındaki Stefan Dušan imparatorluğunun, ya da Yunanlılar açısından Bizans’ın canlandırılmasını ve tabii Türkler açısından da Osmanlı İmparatorluğu’nun korunmasını, hatta restore edilmesini savunmak.

İçinden çıkılabilecek şey mi bu? Bir yerden sonra, bir de “Wilson Prensipleri” var değil mi, arka planda?

Evet, tabii, bir yerden sonra herkes, Wilson Prensipleri çerçevesinde referandum yapıp “gördünüz mü, burada biz çoğunludur” ya da hatta “yalnız biz varız” diyebilmeye oynuyor; tabii bu da potu yükseltiyor iyiden iyiye. Bir harita üzerinde koyun bu talepleri üst üste; görürsünüz hepsini birden gerçekleştirmenin olanaksızlığını. Onun için teoriler planından pratiğe, araziye inildiğinde bir tek çare kalıyordu geriye: Temizlik, yani kelimenin tam mânâsıyla etnik temizlik –şiddet kullanmak esas ve başta olmak üzere akla gelebilecek her yöntemle, “yabancı”ları veya “öteki”leri, göz diktiğimiz, “bizim” saydığımız yerlerden kaçırmaya, göçürmeye çalışmak... Böylece, ya daha baştan, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılarak ilk defa devlet olma ânı ve sürecinde, ya yakın geçmişte kurulmuş bir devleti daha “büyük” kılma atılımı içinde, ya da –daha ziyade Türkler ve Türk milliyetçiliği açısından– varolan bir devleti, imparatorluğu koruma çabası içinde, “sırf bize ait” alanlar yaratmak; zaman içinde bu alanları birleştirip bütünleştirerek, homojen, dolayısıyla herkesin kendi milliyetçiliği açısından güvenli teritoryaliter kurmak.

İşte bu yüzdendir ki, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu’da ulus-devlet ve modernizasyon devrimleri sadece klasik Marksist teorinin öngördüğü gibi bir sınıfa-karşı-sınıf boyutu veya emperyalizme karşı ezilen millet boyutu değil, aynı zamanda çok yaygın bir “başka milletlere karşı biz” boyutu peydahladı; daha net söyleyecek olursak, pek çok yerde, 1915 vahşetine kıyasla küçük ölçekli ve düşük yoğunluklu diyebileceğimiz karışıklı etnik temizlik savaşlarını beraberinde getirdi. İç içe geçmiş yerleşimlerden oluşan mozaikler düşünün. Faraza Makedonya’da Bulgar ve Türk, Pontus bölgesinde Rum ve Türk, daha doğuda Er-

Hakob Terziyan: (Şebinkarahisarlı, 1910 doğumlu) “Ermeniler Türklere direndiğinde Türkler onlardan bazıları katlettiler. Benim gibi çocuk olanlarını ise Türklerin öksüzler yurduna götürdüler. Bizi çırılçıplak soydular; kılıcı boyunlarımıza dayadılar. Zabıt kılıcı çekince, molla şöyle diyordu: ‘Hristiyanlığı bırakıp, İslâmı kabul ediyorum.’ Bu sözleri bize tekrarlatıyorlardı.”

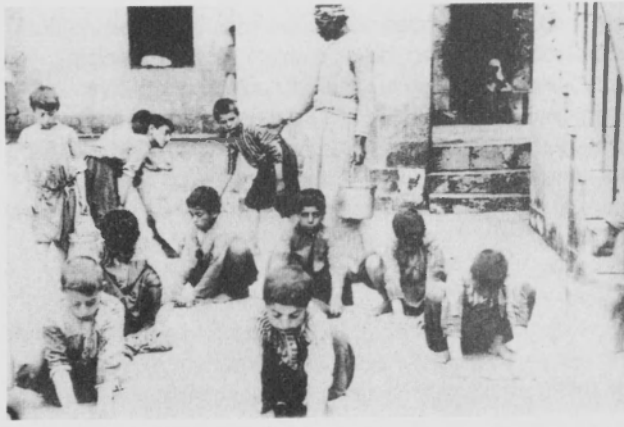

meni ve Türk köyleri ya da 1945-49 arasında Filistin’de yeni Yahudi-İsrail yerleşimleri ve eski Arap köyleri gibi. Tasavvur edin ki, her iki tarafın da eşkiyası, pehlivanları, çeteleri oluşmuş; habire “öteki”nin köylerini basıp yakıyor, yağmıyor, erkekleri öldürüp kadınlarının ırzına geçiyorlar –benim aile büyüklerimin 1897’de, İştia katliamı sonrasında yaptığı üzere. Öylesine kirli bir savaş ki bu, bir tarafın “kahraman”ı diğer tarafın “canavar”ı oluveriyor. Pontus yöresinde Topal Osman, bunun en tipik örneği. Herkesin böyle canavar-kahramanları var da, diğer millî tarih anlatımlarını bilmediğimizden, simetritlerin farkında değiliz aslında. Yakın zamanda gözlerimizin önünde bir Yugoslavya’nın parçalanması faciası cereyan etti; bu bazı bakımlardan, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması sürecinin küçük bir modelidir. Arkan gibi adamlar var, şimdi savaş suçlusu olarak aranan veya yakalanmış, hapislerde yatan. Milliyetçi Sırplar Arkan’ı neden kahramanlaştırdılar sanıyorsunuz? Onların Topal Osman’ı olduğu için. Aradaki hemen tek fark, 1870’lerden 1920’lere “doğal” sayılan türden imhacı ve boğazlaşmacı milliyetçiliklere, günümüz dünyasının artık tahammül edemeyişidir. Zaten bu da Milosevic’in sonunu getirdi.

Ermenilere dönersek, işaret ettiğiniz gibi, resmi tezler Ermeni çetelerinin Türk köylerine düzenlediği saldırıları, daha genel bir deyimle “Ermeni mezalimi”ni vurguluyor. Nedir bundaki gerçek payı?

Ermeni milliyetçiliği de gerçektir; bunun daha sosyalist Hınçak kanadı da, çok daha sert nasyonalist Taşnak kanadı da öyledir. Ermeni isyanları da ve bir noktadan sonra Ermeni çetelerinin yerel Türk-Müslüman nüfusa saldırıları da gerçektir. Ancak resmî tezler açısından, birkaç problem var tabii. Birincisi, 1915 öncesi tırmanışı tek yanlı gibi gösteriyorlar –sanki sırf Ermeni çeteleri veya Bulgar veya Rum çeteleri Türk köylerine saldırıyormuş da, Osmanlı yönetimi ve/veya yerel Türk çeteleri buna karşılık hiçbir şey yapmıyorlarmış. Başka bir deyişle, bu tür, benim yerel, küçük ölçekli, düşük yoğunluklu, karşılıklı etnik temizlik savaşları diye tarif ettiğim sürecin, her şeyden önce “karşılıklılık” unsurunu siliveriyorlar. İkincisi, tek yanlı olarak “küçük ölçeklilik” unsurunu da ortadan kaldırıp, Türk-müslüman kayıplarını ve sadece Türk-müslüman kayıplarını alabildiğine şişirmeyi, abartmayı deniyorlar. Unutuyorlar ki, küçük ve dağınık köylere münferit saldırılar yoluyla, yüzbinlerce insan ölmez; bunun için, devlet eliyle derlenmiş, organize edilmiş bü-

Harutyun Alboyacıyan: (Fındıcaklı, 1904 doğumlu) “Ebeveynimi öldürdükten sonra, beni ve benim gibi ergin olmayan çocukları toplayıp Cemal Paşa’nın Türk öksüzler yurduna götürdüler ve Türkleştirdiler. Benim adım ise Şükrü’yü. Ermeni arkadaşım da Enver adını aldı. Bizi sünnet ettiler. Türkçe bilmeyen bir sürü çocuk vardı, Ermeni oldukları anlaşılmaması diye haftalarca konuşmadılar. Bize dua ettiriyorlardı; ‘Pa-dışahım çok yaşa!’ cümlesini üç kere tekrarlamamız gerekiyordu. Türk giysileri giydiriyorlardı: Beyaz entari, onun üstüne de siyah cüppe. Bir müdürümüz, birkaç bayan hocamız vardı. Cemal Paşa bize iyi bakılmasını emretmişti; zira o Ermenilerin aklını ve yeteneklerini takdir ediyor, savaşı kazandığı takdirde, binlerce Türkleşmiş Ermeni çocuğun gelecekte kendi halkını yücelteceğine, bizim gelecekte kendisine destek olacağımıza inanıyordu.”

yük yoğunluklar, çok kalabalık konsantrasyonlar gerekir. Fakat özetle, habire Türklerin acılarını vurgulayarak, 1915’i konuşulmaz kılmayı umuyorlar. Ya da şöyle diyelim: Başlı başına 1915 vahşeti üzerinde durduğunuzda, onların gözünde, Türklerin acılarına değinmiyor gibi oluyorsunuz! Onun için Doğu Anadolu’da Türklere ait bir-iki toplu mezar açıp –diyelim ki doğru- 1915 gerçeğine dikkat çekenlerin “bunlardan habersiz olduğu” yolunda, tumturaklı ve kof, hoş ve boş, saçma sapan demeçler veriyorlar.

Hep 1915’ten konuşuluyor, ama Ermeni kıyımları Abdülhamit dönemine uzanmıyor mu?

Tabii, 1915’ten önce 1880’ler ve 1890’lar var. 1890’larda II. Abdülhamit yönetiminde, milliyetçi ayaklanma belirtileri görüldüğünde muazzam Ermeni katliamları oldu. Ermenilerle Osmanlı yönetimi arasına kan girdi. Özellikle Kürt aşiretleri ve Kürtlerden kurulu Hamidiye Alayları Ermenilerin üzerine saldırdı. Zaten çözülüş yüzyılı boyunca, düzenli ordudan çok, başıbozuk, düzensiz güçleri bu olaylarda kullanmak, onların ilkelliklerinden ve şiddetinden yararlanmak, Osmanlı yönetiminin defalarca başvurduğu bir yöntemdi. Bu arada, Rus Çarlığı’nın Kafkaslar’a inmesi sonucunda Anadolu’ya sadece Balkanlar’dan değil, Kafkaslar’dan da büyük bir göç yaşandı. Bu insanlar çok yakın geçmişin acısının büyük nefretini içlerinde taşıyarak Doğu Anadolu’ya geldiler...

Peki, sizin “1915 vahşeti” dediğiniz şeyin, bütün bu etnik temizlik savaşlarının devamı ve dolayısıyla onlardan farksız olduğu söylenebilir mi?

Bir anlamda devamı veya uzantısı olduğu söylenebilir, ama farksız olduğu söylenemez, zira yalnız nicelik bakımından değil, aynı zamanda nitel olarak çok büyük bir sıçramayı oluşturuyor. İlk başlarda da değinmiştim: 1915’te Talât’ın kendi tavrından, sonra onu izleyerek 1918-19 soruşturma ve yargılamasında Ziya Gökalp’in “karşılıklı mukatele” savunmasından başlayarak, resmî söylem dikkatleri tamamen bu yöne kaydırarak bir taşla iki kuş vurmaya çalışıyor. Hem 1915 vahşeti için bir “ağır tahrik” mazereti bulmak, hatta yerine göre, hep o dışlerini gösteren “derin devlet” tavrıyla, “arandılar, hak ettiklerini buldular” diyebilmek istiyorlar, hem de 1915’in kendisini bu düşük yoğunluklu etnik savaşlar zemininin içine çekmeye, küçültmeye ve aynılaştırmaya, türdeşleştirmeye çalışıyorlar.

Tutar mı bu?

– İşte bu Yakup Cemil Bey akşam yemeğinden sonra çekti beni ten-haya... “Berî bak Sülûk Bey, seni sordum soruşturdum, gayet yiğit ol-duğunu öğrendim. Kulağını aç, iyi dinle, gözünü aç, çünkü uyuklama-nın sırası değildir. Padişah fermanı ve de Enver Paşa’mızın emridir, Er-meninin İngilizle ve Moskofla sözü bir ettiği anlaşıldı. Bunların niyeti, İngiliz alttan, Moskof üstten vurup Osmanlı’yı kötöletip sürüp geldikle-rinde ‘Bre urun’ diyerekten bir gece apansız müslümana saldırıp bizi bire kadar doğramaktır. Bu sebeple hükûmatımız bunlara ‘Sür emri’ çı-karacaktır. Hükûmat kısmı hükûmat olduğundan ancak ‘Sür emri’ çı-karabilip ‘Vur emri’ çıkaramamaktadır. Gerisi burda sizin gibi yiğit Türklere ve de dinibütün müslümanlara kalmıştır. Bunlar Arabistan’a sürülecektir. Hükûmatımızın zaptiyesi savaş sebebiyle gayet azdır. Ço-ğu çaptan düşmüş kocalardır. Vatan düşmanlarının yolda şuraya bura-ya dağılması ihtimali vardır, ayrıca dağdaki Ermeninin gelip vurup kur-tarmaya çabalaması hartada yazılıdır. Milis gücü kursanız, yetersiz zaptiyeyi destekleseniz gerektir. Allaha şükür, Çorum’umuzda boğaz kıtlığına kıran girmemiştir. Sıklık Boğazınız, Hışır Boğazınız, Harami Bo-ğazınız, hele de Kırkdilim Boğazınız gibi boğazlarınız vardır. Bunlar giril-mesi kolay, çıkılması zor boğazlardır. Hükûmat kısmının sürgün zago-nunu kendiniz bilmez değilsiniz. ‘Malî senin, canı senin, ırzı bile senin, bir kemiği benim, o da meydanda kalırsa’ hesabıdır. Ben seni gayet yiğit gördüm ve de gayet kanı temiz Türk oğlu Türk ve dinibütün müs-lüman oğlu müslüman gördüm. Savaşa girmeyen ve de gâvur kırma-yan gaziliği elde edebilemez. Ne mutlu sizlere ki, hükûmatımızın sür-gün zagonu yetişmekle gaziliği cebe indirmektesiniz. Göreyim seni, dünyanın yüzünden Ermeni adını silesin, bu dünyada, padişahımızın gayret nişanını göğsüne takıp salınsın ve de öte dünyada cennetin baş köşesindeki gaziler köşküne yanlayıp keyfine bakasın” dedi.

– Vay ki Sülûk Beyim, korkuludur böyle işler gayet efendim, çünkü ar-dından gelir herhangi bir sorgu-sual...

– Behey akılsız Cihangir, böyle hayırlı işlerde sorgu-sual mi gelebilir? Hayır, gelebilemez. Neteğim şu yıla kadar da gelmemiştir, tersine İtti-hatçılar zamanında gelmemiştir. Gelmezdi, çünkü, kendi işleri... İtilâf-çıların zamanında gelir gibi olduysa da, çok yaşasın Gazi Ata-türk’ümüz yetişti. O gün bu gündür, nice memurdan mebusan adam geldi gitti. Ne zaman bu Ermeni kırımı lafı açılrsa, hepsi “Çok yaşa! Şanlı vatan hizmetidir. Başkaca hiçbir iş görmesen elverir” diyerek sırtımızı sıvazladı.

Kemal Tahir, “Büyük Mal”

Tutmaz, yürümez. Evet, belirli bir tarihsel bağlam vardır ama, bir de devasa bir olay olarak 1915’in kendisi vardır. Karşılıklı mukatele, çetelerin yürüttüğü o yerel, düşük yoğunluklu savaş-lar için geçerlidir. 1915 tehcir ve katliamları karşılıklı mukatele değildir. Doğrudan doğruya devletin tepesindekilerin açık ve gizli, legal ve illegal emirleriyle yürütülmüş, tek yanlı, alabildiği-ne kapsamlı, alabildiğine büyük çaplı bir etnik temizlik olayıdır. Bir yanında milliyetçi Türk çeteleri ve diğer yanında milliyetçi Er-meni çeteleri değil, bir yanında Osmanlı-İttihatçı devleti ve di-ğer yanında istinasız bütün Ermeniler vardır. Bu, günümüzde varolmayan bir devletin, korumakla yükümlü olduğu kendi te-basının bir bölümünü, hem de önemli bir bölümünü tek yanlı olarak temizlemesi olayıdır.

Ekim 2000’de Neşe Düzel’e verdiğiniz mülâkatta, “bir yanda legal bir karar ve uygulama, diğer yanda illegal yollardan iler-leyen bir başka mekanizma var” diyordunuz...

Nisan 1915’te, bir değil, iki ayrı emir öbeğinin gittiği anlaşı-lıyor, İstanbul’dan taşraya. Dahiliye Nezareti, yani Talât, tama-men açık ve legal kanallardan bir tehcir emri veriyor, bütün vali ve kaymakamlara, bütün kolluk kuvvetlerine, bütün yetkili makamlara. Burada başrolü Enver’in bile değil, asıl Talât’ın oynadığı –birakalım bütün diğer tanıklıkları ve Talât’ın İttihat ve Terakki’nin hem en yetenekli, hem en amoral, ahlâksız da değil, ahlâk-dışı önderi olduğu yolundaki değerlendirmeleri– bizzat kendi sözleri ve tavrından son derece açık. Örneğin Meclis başkanı Halil Bey (Menteşe) ile, hep “ben, benim ka-rarım” diye, “benim maneviyatım” diye konuşuyor. Her neyse, bir tehcir emri veriliyor. Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Trakya demeden, Taşnak’a bulaşmıştır, bulaşmamıştır demeden, genç, çocuk, kadın, yaşlı demeden, sırf Ermeni oldukları için, istinasız bütün Ermenilerin toplanması ve göçe zorlanmasına dair tüm resmî dairelere emirler gidiyor. Bunun bütün belgele-ri son derece ortada; tehcir, gerçekliği tartışılan bir olay olma-dı hiçbir zaman. Resmî söylemin gözardı ettiği başka bazı hu-suslar var. Son birkaç yıla kadarki ders kitaplarımızda, tehcir-den kendi başına masum bir olaymış gibi söz ediliyor. Yıllarca geçerli kalan resmî tez, kabaca şöyle: Tehcir emri verildi. Bu güvenlik bakımından maalesef kaçınılmazdı. Fakat bu arada, asla katliam emri verilmediği halde, göçler sırasında kazara 400-450 bin kişi öldü... Aşağı yukarı böyle deniyor, örneğin eski büyükelçi, rahmetli Kamuran Gürün’ün “Ermeni Dosyası”

Bir akşam, Eskişehir'e Cemal Paşa'dan bir telgrafname geldi. Bu telgrafnamede Çerkez Ahmet'in trenden çıkar çıkmaz tevkifi emir ediliyordu. Hayret! Bunun her halde mühim bir sebebi olmak lâzımdı. Vâkıa Cemal Paşa'nın Ermenileri himaye ettiği, kendi mıntikasına giren biçare halkı muhafaza eylediği malumdı. Fakat Çerkez Ahmet'in tevkifi her halde mühim bir sebebe mebni olmak lâzımdı. Çerkez Ahmet İttihat hükümetinin göz bebeğiydi. Cavit Bey'in şerefine Zeki Bey'i katledenler arasında bulunan bu İttihat fedaisi, şimdi neden tevkif ediliyordu?...

Nihayet o da anlaşıldı: Çerkez Ahmet Ermenilere karşı arkadaşı Nazım ve Halil ile beraber bir çok fecaatler ika eyledikten sonra, Cemal Paşa'nın mıntikasına gitmiş, orada yığınlarla Ermenileri görünce hayret etmiş. Askerce bir selam ifasından sonra:

-Emir buyurun. Bir teşkilât yapalım. Bunları da temizleyelim. Demiş. Cemal Razi olmamış. O sırada İstanbul mebusu Zöhrab, Vartakes ve diğer refikleri de İstanbul'dan sürülmüşler; Haleb'e gelmişler. Ateşin zekası, feyyaz dimağı, hassas ruhuyla milletin saadetine şahsi heveslerini feda eden Zöhrab, Cemal Paşa'nın huzuruna çıkmış. Kendilerinin Diyarbakır Divanı Harbine gönderileceklerini yana yakıla. Ağlaya sızlaya anlatmış. O kadar acı gözyaşları dökmüş ki, Cemal Paşa da rikkate gelmiş, kendilerini muhafaza edeceğini vaad etmiş. İstanbul'a Dahiliye Nazırı Talat'a bir telgraf çekmiş. Bu mesele kapanıncaya kadar Zöhrab ve arkadaşlarını ortadan kaybedeceğini, mese yatısınca meydana çıkaracağını söylemiş. Talat razı olmamış. Diyarbakır'e gitmeleri için ısrar etmiş. Nihayet Cemal Paşa, arzusunun hasıl olmadığını görünce, Talat'dan gelen telgrafnameyi memurlarına bırakmış: "Bunu ben hareket ettikten sonra kendilerine gösterin." Demiş ve hareket etmiş. Zöhrab ve refikleri, müteessir ve dilhun, bir araba ile Diyarbakır'e doğru yola çıkmışlar. Nihayet yolda Çerkez Ahmet'in çetesine rast gelmişler, Çerkez Ahmet bu zavallı mütefekkirleri birer hamlede perişan etmiş. Cemal Paşa bunu haber alınca, fena halde kızmış. Çerkez Ahmet'in tevkifini emretmiş. Mesele bundan ibaretmiş.

Çerkez Ahmet'i getiren tren geldiği zaman, her taraf inzibat altına alınmıştı. Ahmet esasen Afyon Karahisarı'nda tevkif edilmiş, Eskişehir'e tahte'l-hıfz geliyordu. Trenden uzun boylu, kalpaklı, İttihatçı murahhasların ve valilerin seyahat kıyafetinde, pala bıyıklı, zayıf yüzlü biri çıktı. Arkasından kadife pantolonlu, esmer, orta boylu biri daha geliyordu. Uzunlu Çerkez Ahmet, öteki mülazım Halil'di. Bunlar Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle gönderilen çete reisleriydi. Hususıyla Halil'in gazâsı daha büyüktü. Bu mücahit mebus Südi Bey'in çetesi Ardahan'a girdiği sırada o da Artvin'e gitmiş, bu güzel beldede yaşayan mesut Ermenileri perişan eylemişti. Bu felaketi daha Ulukışla'da bulunduğum zaman işitmiştim...

kitabında, ayrıca yıllar yılı Dışişleri Bakanlığı'nın vb. ilham verdiği çeşitli yayınlarda.

Yani resmî görüş aslında 400-450 bin Ermeninin katledildiğini kabul ediyor...

Dikkatinizi çekerim: 1915'in Ermeni zayıatı konusundaki asgari tahmini, Türk resmîyeti aşağı çeke çeke 400-450 bine çekmiş oluyor. Bu minimum rakam. Tuhafır; yeni nesiller bunu dahi bilmiyor –bugünlerde, sadece Halil Menteşe'ler veya Faliş Rıfık'lar veya Atatürk'ün kendi sözleri değil, 10-15 yıl öncesinin resmî söylemi dahi mahzurlu bulunup unutturulmaya çalışılıyor. Geçelim, sırf tehcir üzerinde duralım. Bu olay, bu kadar masum mudur? Dikkat ediniz: Sadece ve sadece Ermeni oldukları için insanlar yerlerinden yurtlarından edilmiş, zorunlu göçe maruz bırakılmıştır. İkincisi, bu, bazı satır aralarında ima edildiği gibi, sadece doğuda, cephede, savaş bölgesinde değil, Ermenilerin yaşadığı her yerde uygulanmıştır. Yakın zamanlara kadar sanıyorduk ki, İstanbul bunun dışında bırakılmıştır; ancak Taner Akçam'ın Venedik'te sunduğu tebliğdeki yeni bulgulara bakılırsa, İstanbul da tehcirin kapsamı dışında tutulmamış, Taşnak ileri gelen ve sempatanlarının tutuklanması bir yana, özel olarak seçilmiş iki bin kadar İstanbul Ermenisi de tehcire tabi tutulmuştur. Bu, başlı başına bir etnik temizliktir –bunun altını çiziyorum. Nitekim galiba bunun o kadar masum olmadığı farkedildiği içindir ki, yakın zamanlarda "tehcir" sözcüğünün dahi okullarda ve ders kitaplarında kullanılmasının yasaklanması yoluna gidilmiştir. Tabii bu komik devekuşu politikası, "derin devlet" in, dünya ile Türkiye arasındaki bilgi uçurumunu habire açma ve büyütme çabasını yansıtır. Fakat 1915'e dönecek olursak, başlı başına bu tehcir emri, olağan hukukun, olağan devlet, yönetim, vatandaşlık ve hukuk normlarının o kadar dışında bir olaydır ki, o zamanki Osmanlı bürokrasisinde çok ciddi tepkiler doğurmuştur...

Bu açık ve resmî kararı en uç noktaya götüren yerel yöneticiler olduğu gibi, ona uymayı reddeden yöneticiler de var, öyle değil mi? Örneğin Kütahya valisinden çok söz ediliyor; ayrıca, Prof. Vahakn Dadrian'ın, geçtiğimiz günlerde Belge Yayınları'nın Türkçeye kazandırdığı "Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller" adlı kitabında, Müştak Bey adlı bir kurmay binbaşının Ermenileri imha etme emri alması üzerine intihar ettiğine değiniliyor. Sözü ettiğiniz legal karara İttihat ve Terakki'nin üç paşasından biri olan Cemal Paşa ile 3. Ordu

Çerkez Ahmet, Ermeni fecayii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı hadisenin safahatını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmet'e Vîlâyat-ı Şarkıye'de neler yaptığını sordum. Çizmeli ayaklarını birbirinin üstüne attı, ciğarasının dumanlarını karşısına doğru savurdu:

- Bey birader, dedi, şu hal namusuma dokunuyor. Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin, görün, Van ve havalisini Kâbe toprağına döndürdüm. Bugün orada tek bir Ermeni'ye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim; sonra o Talat gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni de böyle tahte'l-hıfz getirsinler, yok bu haysiyetime dokunuyor!

Fakat onun bir arkadaşı vardı, kendisiyle beraber Zeki Bey'i öldüren Nazım! Çerkez Ahmet'e Nazım'ı sordum:

- Sus bey birader, Zavallı şehit oldu. Dedi. Çerkez Ahmet'ten daha fazla malumat almak istiyordu:

- Peki, bu Zöhrab filan ne oldular?

- A, duymadınız mı? Hepsini geberttim.

Ciğarasının dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti:

- Halep'den çıkmışlardı. Yolda rast geldik, derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Vartakes dedi ki: "Peki Ahmet Bey bize bunu yapıyorsunuz, fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değil" ^ . "O senin bileceğin iş değil, kerata" dedim, bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zöhrab'ı yakaladım. Ayağımın altına aldım. Koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, geberinceye kadar ezdim.

Ahmet Refik (Altınay), "İki Komite İki Kıtıl", ilk yayınlandığı yer: İkdam gazetesi, 17 Aralık 1918 - 13 Ocak 1919

komutanı Vehip Paşa'nın karşı koyduğu da aynı kaynakta yer alıyor. Anlaşılan, siyasal ve toplumsal bir konsensüs yok, o "legal" karar konusunda...

Bütün bunlar doğru; ayrıca, 2001 ilkbaharında Almanya'nın Mülheim kentinde yapılan bir konferansta, Bochum Üniversitesi'nden, ünlü Güneydoğu Avrupa tarihi uzmanı Prof. Fikret Adanır da çok ayrıntılı kanıtlar sergiledi bu konuda. Tehcir emri alan yerel yöneticiler arasında İstanbul'un şaka yaptığını sananlar da var, "acaba kanunsuz emirlere uyarlar mı, uymazlar mı" diye sınavdan geçirildiklerini düşünenler de, teyid için birkaç defa "ciddi misiniz" yollu yazanlar da. Hatta durumun ne kadar reel olduğunu anladıktan sonra dahi reddedenler de var ki, tehcir uygulaması ancak bunlar görevden alındıktan sonra yürütülebiliyor. Bu katliam, büyük ölçüde, Osmanlı düzenli ordusu ve bürokrasisinin işi değildir. Tarihte bu tür durumlarda düzenli ordu ve bürokrasi, son tahlilde böyle işleri yapan özel timlerden, çetelerden aslında nefret eder ve tiksinti duyar. Osmanlı ordusu ve bürokrasisinin de bunun korkunç bir olay olduğunu algıladığını, bunları valilerden ve garnizon komutanlarından bağımsız olarak fütursuzca yapmış olan özel timlerden öğrendiğini ve hatta Enver ve Talât'ın özel adamı olan Bahaeddin Şakir hakkında 1915-16 yıllarında tevkif müzekkeresi çıkaran, onu tutuklamaya çalışan valiler ve garnizon komutanlarının olduğunu görüyoruz.

Legal tehcir emirlerinden illegal katliam emirleri hipotezinize geçmiş olduk. Sözünü ettiğiniz "illegal yollardan ilerleyen mekanizma"yı nasıl bir şey olarak düşünüyorsunuz?

Meclis-i Mebusan Reisi Halil (Menteşe), anılarında bunu da gayet net bir şekilde açıklıyor. 1915 Ermeni vahşeti bağlamında açıklamıyor; biraz öncesinde, Balkan savaşlarının ertesinde, daha çok Rumlara karşı girişilen etnik temizlik bağlamında anlatıyor. Bu dönemin insanların, yaptıklarını gizlemek şöyle dursun, bununla gurur duyduklarına, alenen övündüklerine değinmiştim. Halil Mentеше, "Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hiyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı" diyor ve şöyle devam ediyor ("*Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları*", *Hürriyet Vakfı Yayınları*, İstanbul 1986, s. 166): "Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek. Cemiyet'in teşkilâtı işi idâ-

Cemal Paşa İstanbul'dan Van harp divanına gönderilen iki Ermeni milletvekilini, Zöhrap'la Vartekes'i kurtarmak için Talât Paşa ile uzun yazışmalarda bulundu:

-Bunları bırakınız, Lübnan'a göndereyim, hiçbir ziyan olmaz, diyordu. Talât Paşa, Zöhrap ile Vartekes'in tehlikede olmadıklarını temin ediyor, yalnız:

-Bir defa mahkemeye gitmeleri lazımdır. Alıkoyamayız, diyordu. Kumandan son şifreyi Barın otelinin alt salonunda ikisine de gösterdi:

Zöhrap ağlamaya başladı, Vartekes kapı önünde benim boynuma sarılmış:

-Ben ne ise, fakat bu adamı göndermeseler, diyordu.

Ve birden yüzüme baktı:

-Bazan içimdeki eski Vartekes, komitacı Vartekes başını kaldırıyor:

-Sus bre adam, ne olursa olsun, diyor.

"Sonra genç karımı düşünüyorum. Şimdiki miskin Vartekes, eski komitacının belini büküyor."

İkisi de gittiler. Birkaç gün sonra Çerkes Ahmet ve Nazım çetesinin Zöhrap'la Vartekes'i yolda öldürmüş olduklarını haber aldık. Cemal Paşa bunu hazmedemedi.

Çerkes Ahmet, Mizan gazetesi yazarı, Zeki Bey'in katili olan iki fedaiden biri idi.

Kudüs'e dönmüştük. Bir gün Halep Valisinden, galiba Celâl Bey, bir şifre geldi. Vali diyordu ki:

"Çerkes Ahmet Bey'le Nâzım Bey bana geldiler. Suriye'de Ermenilerin korunmakta olduğunu işitiyoruz. Anlaşılan Cemal Paşa'nın bu işe yarar bir adamı yok, bize bıraksın haklarından gelemim, dediler".

Tam fırsatı idi. Cemal Paşa hemen ikisinin de tevkif olunmasını emretti. Fakat Çerkes Ahmet'le Nâzım durumu kavramış olduklarından ilk trenle İstanbul'a hareket etmişlerdi.

Cemal Paşa, çılgın, Adana'ya, Afyon'a şiddetli emirler yağdırıyordu. İki arkadaş İstanbul'a can atmışlardı.

re edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek yalnız Rumlar ürkütülecek, bu talimat dahilinde hareket başladı... 100 bine yakın Rum, kimsenin bumu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı... Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tedarikati başladı. Babrâli bu işte hükümetin bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbi'nin tepkisi olarak halkın maneviyatının bozulduğu ve kendi arzularıyla hicret etmekte olduklarını ileri sürerek... süferaya [sefirlere, elçiliklere] notalar gönderildi... Harp önlen-di. İzmir civarından da 200 bine yakın Rum Yunanistan'a gitti." Beş-on satır aşağıda, Halil Menteşe bu işin bazı yürütücülerini şöyle değerlendiriyor: "Onlar ne metin, ne vatanperver, ne fedakâr insanlardı. İzmir Valisi Rahmi Bey, İttihad-Terakki Cemiyeti Kâtibi Mesulü de Celâl Bayar'dı."

İşte size, hemen her şeyi açıklayan iki pasaj. Bu tür dönem tanıklıkları, resmî söylem sahipleri için çok can sıkıcı olmalı, zira Halil Menteşe'nin anılarında a) derin devlet de var, b) etnik temizliğin milliyetçilik prizmasından süzölmüş hikmet-i devleti (raison d'Etat'ı) de var, c) "Cemiyet'in teşkilâtı"nın, yani Teşkilât-ı Mahsusa'nın özel rolü de var, d) gizli talimatlar da var, e) bu gizli talimatları uygulayanların kahramanlaştırılması da var, f) bu gizli talimatları dünya kamuoyu önünde derhal reddetmenin Şark kurnazı riyası, ikiyüzlülüğü de!

9 Ekim 2000'deki söyleşide, 1915'i 1990'ların "faili meçhul"leri aracılığıyla anlayabileceğimizi söylüyorsunuz...

Evet, şöyle demiştim: Bunun emrini verenler bunu özel bir aygıt aracılığıyla yaptırmışlardır. Yani Teşkilât-ı Mahsusa aracılığıyla. Susurluk ile Hizbullah'ın bir karışımı olarak alın Teşkilât-ı Mahsusa'yı. Enver, Cemal ve Talât'a bağlı çalışan Teşkilât-ı Mahsusa'nın adamı Bahaeddin Şakir'in bölgede özel ölüm timleri, fedailer organize ettiği anlaşılıyor. Bunların bir kısmı bu amaçla hapisanelerden çıkartılan, ipten kurtulmuş mahkûmlardır. Bakın, bu olayı kimler yaptı biliyor musunuz? O günün Yeşilleri, Abdullah Çatlıları ve Hizbullahçıları yaptı. Olay bu kadar basit ve nettir. Bahaeddin, o günün tipik bir Yeşil'i ya da Çatlı'sıdır. Onların yanısıra, göç halindeki Ermeni konvoylarının üzerine Türk, Kürt müslüman aşiretler de saldırtılmıştır. Bu katliama bir de sefil koşullardaki göçün yarattığı korkunç bir telef eklenmiştir...

Bu tahlilin, Halil Menteşe'nin söyledileriyle nasıl çakıştığı apaçık ortada değil mi? 1913-14 uygulamasında bir tek şey eksik:

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

Merkez Kumandanına emir verdi. "Bütün mesuliyeti bana ait olmak üzere derhal bu iki adamı eşyalarıyla Şam'a yollayınız." Merkez-i Umumi bırakmıyordu. Talât Paşa ile şifre yazışmaları başladı. Talât Paşa nihayet:

-Bu vesile ile onlardan kurtulmuş oluruz, kararını vermiş olacaktı. İki arkadaş Şam'a geldiler. Fakat İstanbul'dan müdahalelerin ve araçların eksik olduğu yoktu. Çerkes Ahmet ve Nâzım'ın eşyaları açıldığı zaman, çantalarında kadın yüzüğü, küpe, mücevher buldular. Harp divanının eline mükemmel ir silah geçmişti, bu iki serserin bir ideal için fedakârlık değil, zengin olmak için cinayet işledikleri belli idi. İstanbul'dan iltimas telgrafları yağıyor, Şam Harp Divanına sür'at emirleri gidiyordu. Harp Divanı yirmi dört saat içinde iki azılının idam kararını verdi ve mazbatasını Kudüs'e yolladı. Kumandanların böyle idam kararlarını önce yerine getirmek, sonra Başkumandanlığa haber vermek yetkisi olduğunu yazmıştım. Zöhrap'la Vartekes'in kaatilleri ertesi gün Şam'da asılmıştı.

Falih Rifki Atay, "Zeytindağı", Varlık Yayınları, 5. baskı, İstanbul, Ekim 1964, s. 88-90 (İlk basım: 1932)

Doğrudan şiddet, fiziksel imha, katliam öğeleri... Bu istisnaıyla, legal devlet aygıtına paralel bir gizli, illegal mekanizmanın nasıl kurulup çalıştırılabileceğini 1913-14'te deneyip öğrendikleri anlaşılıyor. Dolayısıyla, 1913-14 için, "1915'in henüz kansız provasıdır" diyebiliriz.

1915'e gelindiğinde nasıl çalıştırıyorlar bu mekanizmayı?

Tehcir emirleri açık, legal, yasal yollarla gidiyor. Bunların belgesel bakımdan kanıtlanmasında hiçbir problem yok. Öte yandan, Ermeni konvoyları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya ulaşmaya başladıklarından itibaren, o bölgede çok sistematik saldırılara uğramaya başlıyorlar. Ve katliamlar oluşuyor. Resmî söylemde bu katliamların "kazara" olduğu öne sürülüyor. Buna göre: Devlet sadece tehcir emirleri vermiştir, kesinlikle katliam emirleri söz konusu değildir. Devletin, askerin Ermeni konvoylarını korumak yolundaki iyi niyetlerine rağmen, maalesef böyle elim hadiseler olmuştur denmekte. Resmî çizginin, hiç olmazsa yakın zamana, bundan üç-beş yıl önce baş gösteren yeni bir "derin devlet" reaksiyonuna kadar, bu mealde olduğunu söyleyebiliriz...

Önce rakamlara dikkat edelim: Kimse "topu topu üç-beş bin kişi ölmüştür" demiyor; sayılar Türk tezlerinin 400-450 bininden başlayıp, Encyclopaedia Britannica'nın 20. yüzyıl edisyonlarının 600 binine, oradan Ermeni diasporası literatürünün 800 bin, 1 milyon veya daha fazlası iddialarına doğru bir yelpaze boyunca yayılıyor. Gelin, bunların asgarisini alıp biraz düşünelim üzerinde: İnsaf ediniz, aşağı yukarı bir yıl içinde 400 bin insan "kazara" ölür mü, ölebilir mi? Bu tehcir konvoylarının komutanları, subayları, askerleri Ermenileri çok ciddi bir şekilde korumuş olsaydı, böyle bir katliam olur, bu boyutlarda rakamlar çıkar mıydı ortaya? Ne olmuş, konvoy muhafızları yolda, konaklama mahallerinde saldıran çetelere, aşiretlere karşı savunma savaşı vermişler de, buna rağmen mi katledilmiş onbinlerce, yüzbinlerce insan? Şöyle bir durum tahayyül edelim: Bir tehcir konvoyu bir yerde konaklamışken, karşı tepelerin üzerinde Çeçenler beliriyor. Yüzbaşı fırlıyor ayağa, namluya fişek sürdürtüyor, süngü taktıyor, askerini düzene sokup bekliyor, hat ta belki ihtar ateşi açtıyor havaya. Bu mu yapılmış, bundan sonra ve buna rağmen mi saldırmış, o esrarengiz katiller? Modernleşmede ordunun çok erken bir aşamadan itibaren başrolü oynadığı, dolayısıyla herkesin devlete ve özellikle orduya itaat duygusunu içselleştirdiği bir toplumda, bir değil, üç değil,

Bir Ermeni tehciri fikri iptida hangi dimağa doğdu ve Talât'ın onda rolü nedir? Bir sabah, erkenden, evime bir misafir geldi. Bu, yaşlıca bir kadındı: Zöhrab'ın zevcesi. Beni tanımazdı. Fakat düştüğü heyecan ve korku içinde bir yardım istemeye koşmuştu. Zöhrab'ı almışlar, Diyarbekir'e, divanı harbe gönderiyorlardı. Anadolu Ermeni tehcirine ait ilk hikâyeler İstanbul'a yeni aksetmeye başlamıştı. Kadın, Zöhrab'ın Anadolu'ya sevk edilmemesini Talât Paşa'dan rica için beni tavsit etmek istiyordu.

Beraber sadrazamın evine gittik. Uykudan uyandı ve gecelik entarisiyle yanımıza geldi. Zöhrab'ın zekâsını takdir eden ve onu çok sempatik bulan Talât Paşa ehemmiyetsiz bir zabıta vakası dinler gibi, hadiseyi âdeta lâkaydane telâkki etti. Kadını, soğukkanlılıkla teskin ve teselliye çalıştı. Merak etmemesini, ehemmiyetsiz ve ufak bir tahkikat mevzu-u bahis olmak lâzım geleceğini anlattı ve bizi savdı. Diyarbekir'e giden Zöhrab bir daha geri dönmedi.

Hüseyin Cahit Yalçın. "Tanıdıklarım", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2001, s. 47 (ilk yayınlandığı yer: Yedigün mecmuası, s. 147-190, İstanbul, 1936)

beş değil, defalarca muhafız birliklerine böyle meydan okumuşlar ve onları çiğneyip geçmişler, öyle mi? Peki, hani, bu çatışmaların, çarpışmaların kayıtları nerede? Kaç subay, kaç asker ölmüş veya yaralanmış, ya da bir şekilde etkisizleştirilmiş de, saldırganlar öyle ulaşmışlar savunmasız sivil insanlara? Bir yıl içinde "kazara" 400 bin insan ölmüş demek (veya 300 bin veya 200 bin, açık eksiltmeye girebiliriz hemen) –o çok alıştığımız "sözde" veya "sözümone" kelimelerini, asıl bu tür savlar için, faraza "sözümone kazara yapılan katliamlar" şeklinde kulanmak lâzım herhalde.

İllegal katliam emirlerinin ne gibi kanıtları olabilir, var mı elimizde?

Bir kere, bu katliamların kazara oluştuğunu düşünmek imkânsız. Öte yandan, illegal olarak gönderilmiş olduğunu düşündüğüm özel katliam emirlerinin yazılı belgeleri yok elimizde; eşyanın tabiatı gereği, muhtemelen hiçbir zaman da olmayacak –Nazi devletinin kendini en güvenli, en kendinden emin hissettiği 1941-42 yıllarında Hitler'in Himmler ve/veya Eichmann'a verdiği emirlerin de yazılı belgesinin olmaması gibi. Ancak şöyle bir şey oluyor gene de: Bu illegal emirlerin varlığı su yüzüne çıkıyor yer yer. Anlaşıyor ki, ilk ağızda doğrudan emirli-talimatlı, icazetli, özel yetkili bazı unsurlar, ölüm mangalarını, özel timlerini, Ermeni konvoylarına ya da henüz Doğu Anadolu'daki kent, kasaba ve köylerinde oturan Ermenilere saldırtmaya başlıyorlar. Bu, ilk dalga. Fakat böylece topluma bir mesaj verilmiş oluyor: "Ermeniler devletin vatandaşı değildir; kanunların ve kolluk kuvvetlerinin koruması altında değildir" türü bir mesaj, ya da "ateş serbesttir, av mevsimi açılmıştır, Ermeni avı bundan böyle izne bağlı değildir" kabilinden bir işaret. Bu, ikinci dalgayı, ikinci tur şiddet boşalmasını tetikliyor. Artık ahalinin en fanatik unsurları mı diyelim, en hristiyan düşmanı unsurları mı, Ermenilerin mallarına göz dikmiş olanları mı, ya da sadece kötü insanlar mı, her neyse, devlet talimatı olmaksızın ve Teşkilatı Mahsusa'nın yönlendirdiği ölüm aygıtı olmaksızın, kendileri örgütlenerek Ermenilere saldırmaya, üstelik sadece Ermenilere değil, bütün hristiyan nüfusa saldırmaya başlıyorlar. Bir noktaya dikkat etmek gerekiyor: Ben buna ikinci, türevsel dalga diyorum; oysa resmî tezlerde sadece bu var, yani "kazara" dendiğinde, olayın bundan, bu spontane veya kontrolsüz saldırı ve katliamlardan ibaret olduğu söylenmek isteniyor.

Gene Ekim 2000'de, Şahin Alpay'a verdiğiniz ve Milliyet'te

Krikor Zohrab'ın güncesinden:

3/16 Ağustos 1914, Pazar

Prinkipo'da (Büyükkada) Nizam taraflarında kiraladığım evde, ben, Vartkes (Serengülyan, Erzurum mebusu) ve Garo (Armen Garo, nam-ı diğ-
ger Karekin Pastırmacıyan, Erzurum mebusu) vaziyet hakkında konuş-
uyor. muhtemel gelişmeler hakkında tahminlerde bulunup bu deftere
kaydediyor, bunların tehzibini veya onayını ise geleceğe bırakıyoruz.
Şu anda Avrupa altüst olmuş durumda. Savaşın kimin muzaffer çık-
acağı hususunda şimdilik hiçbir emare yok. Öte taraftan, Türkiye'de du-
rum ağır. Türkler mevcut heyecanlı durumdan faydalanmak istiyor, kı-
minin beklentileri büyük, çok büyük, kiminin ise küçük, mütevazı. Kı-
minin aklında yalnızca Ege adalarının yeniden ele geçirilmesi var. Kı-
mileri de Rusya'nın, Fransa'nın ve İngiltere'nin mağlubiyetiyle, Akdeniz'in
güney kıyılarından başlayıp Kırım'ı da içine alarak Kafkaslara dek uza-
nan. Türkistan'a, belki de Hindistan'a varan, Çin müslümanlarını da
kapsayan koca bir İslâm imparatorluğunun yeniden kurulmasını gör-
mek istiyor. Türklerin fikirleri şimdilerde böyle. Bugün Osmanlı bayrak-
larıyla İzmir'den İstanbul limanına gelip geri dönen Goeben ve Bres-
lau'nun alınması, bu ümitleri, beklentileri, coşku ve sevince donuşt-
ruyor. Bugün her Türk, Yahudiler de onlarla birlikte, Almansever; ve Al-
manya'nın başarısını Osmanlı devletinin varoluşu için tek şart kabul
ediyorlar. Buna karşın bütün gayrimüslim unsurlar endişeli ve Alman-
ya'nın zaferini bir felaket olarak addediyor. Türkiye'nin gayrimüslim un-
surlarının şöyle ya da böyle koruyucusu olan Avrupa, bugün artık yok.
Rusya korkusu da öyle. Türk ve İslâm unsur –son yenilgiler ve İslamla-
ra karşı yapılan kanunsuzluklarla iyice artan– gayrimüslim nefreti içeri-
sinde kimseden korkmuyor. Bu yeni durum iki-üç asırdan beri ilk kez
işte şimdi yaratıldı. Bu o kadar olanaksız görünüyordu ki, Türkler du-
ma kendileri de inanamıyor.

Bir de seferberlik var, gülünesi ve dehşetli seferberlik... Talana ve kı-
ma hazırlanan güçlerin bir araya gelişi; düzenli savaş kuvveti değil de,
ittihat ve Terakki rejiminin oluşturduğu başıbozuklar ordusu –ışleye-
ceği suçlar konusunda şimdiden bir şey söylemek çok kolay değil. Her-
kes yokluk içinde, hayat yokluğu, şey yokluğu, bugün ve yarın yokluğu,
fert ve millet yokluğu. Bekleyiş yığınak verici, işte buna karşı koymak
gerek. Umüt'ü simgeleyen Dimar'ın Bekleyiş'i nerede?

İşte genel olarak bütün dünyanın önüne, özel olarak da Ermenilerin
önüne serili başlıca meseleler; sonuçları olabildiğince, gerçeğe en ya-
kın şekilde kestirebilmek gerek. Üçümüz burada tahminlerde buluna-
cağız, gerçeğe en çok yaklaşan kazanan olacak. Bir savaş tazminatı-
yla sonlanacak bir zafer olacak bu, kaybeden iki kişi kazananın şerefi-
ne Tokatlıyan otelinde 12 kişilik bir ziyafet verecek.

İşte sorular:

yayınlanan bir başka mülâkatta, Talât Paşa'nın bir telgrafına
dikkat çekiyorsunuz. Gizli emirlerin varlığına ilişkin en temel
belgelerden biri o telgraf galiba...

Evet. Yalnız Ermenileri değil, bütün hristiyanları hedef alan kat-
liamın haberi İstanbul'a ulaştığında, dünya kamuoyunda kıya-
met kopuyor; savaşın tarafların yanı sıra, tarafsız devletlerden
de çok baskı geliyor Babilî'ye. Bunun üzerine Talât bir telgraf
çekiyor Diyarbakır valiliğine. Bu, Halil Menteşe'nin açıklamaları
çerçevesinde, gizliden gizliye bildiğini okurken dünyayı, sefare-
tleri vb. idare etmek kategorisine giriyor. Bunun için de açık, le-
gal bir telgraf olmak zorunda. Dolayısıyla çok alengirli bir dil,
çok dolambaçlı ifadeler içeriyor. Yayının künyesi: Başbakanlık
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, "Osmanlı Belgelerinde Erme-
niler (1915 - 20)", Ankara Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
(1994). Dahiliye Nazırının, yani Talât'ın Diyarbakır valisine çek-
tiği [29 Haziran] 12 Temmuz 1915 tarihli telgraf, bu kitabın
69. sayfasında yer alıyor:

"Son zamanlarda vilâyet dahilindeki Ermeniler ile bi-lâ tefrik-i
mezheb hristiyanlar hakkında katli-amlar tertip olunduğu ve
ez-cümle ahiren Diyarbakır'den sevk olunan eşhas vasıtasıyla
Mardin'de murahhasa ile Ermenilerden ve diğer hristiyan aha-
liden yedi yüz kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun
gibi boğazlatıldığı ve şimdiye kadar bu katli-amlarda maktul
olanların iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna seri ve kati bir
netice verilmezse civar vilâyattaki ahali-i İslâmiyenin de kıyam
ederek bi'l-umum hristiyanları katletmelerinden korkulduğu
istihbar edilmiştir. Ermeniler hakkında ittihaz edilen tedabir-i
inzibatiye ve siyasiyenin diğer hristiyanlara teşmili katiyyen
gayr-i caiz olduğundan efkâr-ı umumiye üzerinde pek fena te-
sir bırakacak ve bi'l-hassa ale'l-ittlak hristiyanların hayatını
tehdid edecek bu kabil vekayia derhal hitam verilmesi ve haki-
kat-i halin işarı."

İki cümlelik bir telgraf, ama ne kadar dolu iki cümle! Ve ikisi
arasında ne ilginç bir bağlanti!

Bugünkü dile nasıl çevirebiliriz bunu?

Önce ilk cümleyi alalım: "Son zamanlarda ilinizdeki Ermeniler
ile mezhebi ne olursa olsun [diğer] hristiyanlar hakkında katli-
amlar düzenlendiği ve bu çerçevede, daha önce Diyarbakır'den
sevk edilen kişiler aracılığıyla Mardin'de Ermenilerden ve diğer
hristiyan ahaliden 700 kişinin geceleri şehir dışına çıkartılarak
koyun gibi boğazlatıldığı ve şimdiye kadar bu katliamlarda

1. Üçlü İttifak mı, yoksa üçlü İtilâf mı kazanacak?
2. Zafer kesin ve sarsıcı mı, yoksa elde edilen bir takım kazanımlardan mı ibaret olacak?
3. Siyasî anlaşmanın imzalanmasına dek savaş ne kadar sürecek?
4. Küçük Balkan ülkeleri ve Türkiye savaşa katılacak mı?
5. Türkiye'de iç karışıklık çıkacak mı?
6. Toprak bütünlüğü ve siyasî haklar bakımından Türkiye savaştan kazançlı mı çıkacak, zararlı mı?
7. Savaş sırasında Ermenilerin hali ne olacak? Rus-Türk savaşı sırasında Türkiye Ermenilerinin tavrı ne olacak? Rus tarafına geçecekler mi? Orta Asya, Kilikya ve İstanbul Ermenileri ne olacak?
8. Barış yeniden sağlandığından Türkiye Ermenileri siyasî olarak kazançlı mı, yoksa zararlı mı çıkacak?

K. Zohrab:

1. Maalesef Üçlü İttifak (artık ikiye dönüştü: Almanya ve Avusturya) kazanacak.
2. Zafer sarsıcı olmayacak, bir takım kazanımlardan ve askeri başarı-lardan ibaret olacak.
3. Bir yıldan uzun.
4. Evet.
5. Evet.
6. Zararlı.
7. Sınırdakiler Rusya tarafına geçecekler. Diğer bölgelerdekiler kısmî kırımlara ve talanlara maruz kalacak.
8. Kazançlı.

K. Pastırmacıyan

1. Üçlü İtilâf kazanacak.
2. Zafer sarsıcı olacak.
3. Bir yıldan az.
4. 5. 6. Zohrab'la hemfikir.
7. Savaş olacak, ama kırım olmayacak.
8. Ermeniler kazançlı.

Vartkes

1. Üçlü İtilâf kazanacak.
2. Zafer sarsıcı.
3. Bir yıldan az.
4. Hayır.
5. Hayır.
6. Kazançlı.
7. Türk-Rus savaşı da, kırım da olmayacak.
8. Ermeniler kazançlı çıkacak.

ölenlerin 2 bin kişi tahmin olunduğu ve buna hızlı ve kesin bir son verilmezse civar illerdeki müslüman ahalinin de ayaklanıp bütün hristiyanları katletmesinden korkulduğu öğrenilmiştir." Şimdi biraz durup, bazı ifadeleri tahlil edelim: Görülüyor ki, ortada korkunç bir olay vardır ve Talât bunu "istihbar" etmiştir, yani 700 kişinin "koyun gibi" boğazlandığı, birkaç günde toplam 2 bin kişinin öldüğü, doğru ve sağlam bilgilerdir. Burada insanın aklına, benim Robert'ten isimsiz sınıf arkadaşımın dedesinin, elleri kolları bağlı Ermenileri yalağa dayayıp kesme öyküsü ve Halil Menteşe'nin anlatımında, Talât'ın doğrudan doğruya Erzurum valisi Tahsin'den aldığı telgraflar üzerine yüzünün simsiyah olması, "insan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar" deyip yoluna devam etmesi geliyor... Başlıca failer olarak "da-ha önce Diyarbakır'dan sevk edilen kişiler"den söz ediliyor. Burada da insanın aklına hemen, Halil Menteşe'nin "Cemiyet'in teşkilâtı"na yaptığı gönderme, ya da benim eski ifadelerimle, Bahaeddin Şakir'in o günün Yeşil'leri ve Çatlı'larından oluşturduğu özel timler geliyor.

Sözünü ettiğiniz "birinci ve ikinci dalga" ayrımı da belirgin bu telgrafta...

Birinci ve ikinci dalga ayrımı, aslında çok açık bu telgrafta, zira bir, şu "Diyarbakır'dan sevk edilen kişiler" in icraatı var, bir de civar illerden ahalinin ayaklanıp spontane katliamlar düzenlemesi olasılığı. Neden ayaklanabilirlermiş -bir zulme karşı mı, yoksa bir fırsat görüp şevke geldikleri için mi? Tabii ki ikincisi. Dolayısıyla meselenin, resmî tezlerde iddia edildiği gibi, sadece ikinci tür şiddetten ibaret olmadığı, esrarengiz bir ilk dalga-nın ikincisinin işaretini verdiği çok net görülüyor. İki yerde, ayrı ayrı tasrih edilerek, "Ermeniler ve diğer Hristiyanlar"ın katledilmekte olduğundan söz ediliyor. Bir yerde, son beş-on kelime-de, ayaklanabilecek civar ahalinin "ayaklanıp bütün hristiyan-ları katletmesinden korkulduğu" belirtiliyor. Ermeniler neden yok bu son ifadede? Ermeniler çok iyi koruma altında da on-dan mı? Yoksa civar ahalinin (de) Ermenileri katletmeye giriş-mesi, telgraf sahibi açısından korkulacak, önlenmesi gereken bir olasılık mı sayılmıyor?..

Bu sorunun cevabı daha şimdiden sezilmekle birlikte, asıl ikinci cümlede saklı. Sadeleştirelim bakalım: "Ermeniler hak-kında benimsemiş bulunan inzibatî ve siyasî önlemlerin di-ğer hristiyanlara uygulanmasına kesinlikle izin verilemeyece-

12/25 Nisan 1915, Pazar sabahı

Beklenen oldu, dün akşam Emniyet pek çok Ermeni'yi tutukladı. Bütün belli başlı Taşnaklar, öncelikle Agnuni, Zartaryan, Paşayan (Zartaryan'ın oğlu erkenden bu haberi ulaştırmak için geldi). Sonra, pek çok doktor ve eczacı (kim bilir hangi sebepten); sonra, her türlü mânâ ve ehemmiyetten uzak bir takım şahıslar (muhtemelen şu ya da polisin düzenlediği listelerden insanlar)... Sebep? İhanet mi? Temelsiz korku... Önlem, ya da bizim şu anda ve burada bilemediğimiz başka yerlerdeki olaylara karşı atak mı? Az zamanda duyacağız. Ben şimdilik özgürüm, tutuklanacakların listesinin başında benim de adım olduğu aşikâr; neden beni bundan mahrum ettiklerini ise bilmiyorum. Şimdi Vartkes geldi. Bir tek o serbest. Talât Bey'in evine gittik, konuştuk. Faydasız. Taşnaksutyun, İttihat'ın yararına ve onun yanında çalıştıktan sonra, şimdi onun darbeleri altında...

18 Nisan / 9 Mayıs 1915 Pazar

Taşralardan gizlice ulaşan haberler her yerdeki tutuklamaları bildiriyor. Alman askeri düşüncesinin ürünü otaga [rehin alma] sistemi bu. Ermeni kırımını hangi güne saklanıyor?

> Krikor Zohrab

ğinden, kamuoyu üzerinde pek fena tesir bırakacak ve özellikle ayrımsız bütün Hristiyanların hayatını tehdit edecek bu kabil olaylara derhal son verilmesi ve gerçek durumun tarafıma bildirilmesi."

Ve tane tane ayıklayarak tahlil etmeyi sürdürüelim: Nelerdir, "Ermeniler hakkında benimsenmiş bulunan inzibatî ve siyasî önlemler" –yalnız tehcir emirleri mi, yoksa hem tehcir, hem katliam mı? İlk cümlede "Ermeniler ve diğer hristiyanlar"ın katledilmekte olduğundan söz etmiş, tehcire hiç değinmemişti. Şimdi ikinci cümlede "inzibatî ve siyasî önlemler" diye konuyu genellediğinde, yani birinci cümlenin somutluğunu belirli bir soyutluğa dönüştürdüğünde, bu "inzibatî ve siyasî önlemler" in birinci cümledeki somut referans bazı olarak, ortada sadece katliamlar duruyor... "Ermeniler hakkında benimsenmiş bulunan inzibatî ve siyasî önlemler" in diğer hristiyanlara uygulanmasını kesinlikle önlemek istiyor, emrediyor. Daha önce, "Ermeniler ve diğer hristiyanlar" ın katledilmekte olduğunu belirtmişti. Şimdi neden diğer hristiyanları ayırıp uygulama dışına alıyor? Daha doğrusu, hangi uygulama dışına alıyor? Bu ifade, birinci cümlenin sonlarındaki, civar ahalinin "ayaklanıp bütün hristiyanları katletmesinden korkulduğu" ifadesinde Ermenilerin özel olarak zikredilmemesiyle nasıl birleşiyor? Nihayet iş geliyor, "ayrımsız bütün hristiyanların hayatını tehdit edecek bu kabil olaylara derhal son verilmesi"ni emretmeye. İlk cümlede iki defa "Ermenileri ve diğer hristiyanları" ayrı ayrı, ama birlikte zikretmişken, neden, neden burada Ermenileri tekrar tasrih etmiyor, yani faraza "Ermenilerin ve bütün diğer hristiyanların hayatını tehdit edecek olaylara derhal son verilmesi"ni istemiyor?

Bu telgrafta hiç "tehcir" sözcüğü geçmiyor. Onun sebebi ne sizce?

Çok önemli bir husus bu. Tehcir sözcüğü hiç ama hiç geçmiyor, bir kere bile geçmiyor. Bir an için resmî tezleri doğru kabul ederek, bir "mefhumun muhalifi" egzersizi çerçevesinde düşünelim: Tehciri istemeye istemeye emreden Talât, Ermenilerin katli ve ayrıca diğer hristiyanların da katli haberlerini almış, her iki nedenle çok üzölmüş, çok kızmıştır. (Diyelim ki, Halil Menteşe'nin aktardığı o yüzü simsiyah olmuş, gözleri kaçanağına dönmüş hali bu yüzdendir –ve bir an için unutam, "ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaklardı" sözlerini.) Diyelim ki, bu noktada Talât bütün katliamların önlenmesini ve

➤ Talât Paşa

sadece Ermenilerin tehcirinin kan dökülmeksizin sürmesini istiyor –ne der, ne demeli bu adam, Diyarbakır valisine telgrafında? Aşağı yukarı şöyle bir şey çıkmalıydı ortaya:

(Hayalî telgraf) “Gerek Ermeniler, gerekse diğer hristiyanlar hakkında katliamlar düzenlendiğini öğreniyoruz. Bir kere, biz Ermeniler dışındaki hristiyanlar hakkında hiçbir siyasi, inzibati önlem benimsemiş değiliz. İkincisi, Ermeniler hakkında da sadece tehcir emri verdik, katliam emri değil. Dolayısıyla: Her çeşit katliam derhal durdurulsun, önlensin. Ermenilerin tehcirine ise kan dökülmeksizin devam edilsin...”

Şimdi bir de, Talât’ın mevcut telgrafının sadece kilit ifadelerini alıp, dolambaçlı dolgu malzemesini atarak, aynı kısalıkta sunalım da farkı görelim:

(Özetlenmiş telgraf) “Gerek Ermeniler, gerekse diğer hristiyanlar hakkında katliamlar düzenlendiğini öğreniyoruz. Civar illerdeki müslüman ahalinin de ayaklanıp bütün hristiyanları katletmesinden korkuyoruz. Ermeniler hakkında benimsenmiş bulunan inzibatî ve siyasi önlemler diğer hristiyanlara uygulanmaz. Onun için ayrımsız bütün hristiyanların hayatını tehdid edecek bu gibi olaylara derhal son verilmelidir.

Görüldüğü gibi bu, Ermenileri (de) katliamdan korumayı amaçlayan bir telgraf değildir. Talât, açık ve legal bir telgrafta “diğer hristiyanlara dokunmayın, fakat Ermeniler konusunda bildiğiniz gibi yapmaya devam edin” demiş oluyor.

Neşe Düzel’in sizinle yaptığı söyleşide şöyle diyorsunuz: “Batı dünyasında her yerde bu konuda bakmaya dayanamayacağınız fotoğraflar var. Ben ilk defa bu görsel malzemeyle karşılaştığımda dakikalarca sesim soluğum kesildi ve ağladım.

Toplama kampı görüntülerinden, Afrika’daki katliamlardan farkı yok bunun. Çünkü muazzam sayıda insan var resimlerde.” O resimlerle ilk defa nerede, nasıl karşılaşmıştınız?

1964’te, Amerika’ya, Yale Üniversitesi’ne öğrenci olarak gittiğimde karşılaştım. Bir dehşetle karşılaştım, ama o zaman onu teorik olarak bir yere oturtamadım. Çünkü ben gençliğimin ve sonraki hayatımın uzun yıllarını yoğun bir Marksist kültür içinde geçirdim. Klasik Marksist devrim teorisi bir “sınıfa karşı sınıf” teorisidir. Burjuvazi, işçiler, köylüler, feodal aristokrasi vb.

–özetle, eski düzeni temsil eden sınıflar– vardır. Yeni yükselen sınıflar, eski sınıfları devirir. Eski üretim tarzının yerine yeni bir üretim tarzı gelir. Biliyorsunuz bu anlatımı...

Şimdi, benim yirmi yaşlarımda ve sonra da uzun süre benim-

Soğomon Yetenikyan: (Mersinli, 1900 doğumlu) “Der Zor yolunda gözlerimizin gördüğünü düşmanım görmesin. Bütün olanları hatırladığımda kalbim duracak gibi oluyor. Kadın ve kızlardan oluşan 300-400 kişi kemerlerini çıkarıp kendilerini birbirlerine bağlamış, Türklerin eline geçmemek için birbirleri ardından Fırat Nehri’ne atlıyorlardı. Cesetler suyun yüzeyine çıkmış, kale gibi üst üste yığılmışlardı. Köpekler insan eti yemekten kudurmuştu.”

Gamik Stepanyan: (Erzincanlı, 1909 doğumlu): “Nisan günleriydi, Der Zor yakınlarındaki Hekimhane denilen yerde korkunç bir olay cereyan etti: Zivaneli 30 güzel gelin kervanımıza katılmıştı. Bir gece onları toplayıp götürdüler; çırılçıplak soyup, dans etmeye ve kendilerini eğlendirmeye zorlamışlardı. Saçları darmadağın ve acayip bir halde geri getirildiklerinde, o gelinler hep birlikte elele tutuşup Fırat Nehri’ne atladılar.”

semeye devam ettiğim bu tarih ve devrim perspektifinde, milliyetçi katliamlar boyutuna pek yer yoktu, teorik açıdan. “Her men her yerde modernizasyon devrimleri ve ulus-devlet oluşumları aynı zamanda muazzam etnik temizlik ve homojenizasyonlarla el ele yürümüştür” diye bir teorik önerme, böyle bir kategori yoktu kafamda. Çok sonra, 30’lu yaşlarımın sonlarına doğru, Türk milliyetçi tarihçiliği üzerinde çalışmaya başladım. Türk milliyetçi tarihçiliği üzerinde çalışmak, beni Türk milliyetçiliğinin çeşitli söylemlerine götürdü. Kabaca şöyle bir söylemle karşılaştım: “Bizim son derece adil, kerim bir imparatorluğumuz vardı, yönettiğimiz kabilelere, kavimlere, milletlere, genel olarak Osmanlı tebasına hep adaletle yaklaştık, fakat bakın o nankörler bize nasıl ihanet ettiler!” Özellikle Balkan halklarının Osmanlı İmparatorluğu’na karşı mücadeleleri bağlamında, hep Türk milliyetçi tarihçiliğinin bu söylemiyle karşı karşıya geldim. Ve bunun içine adım adım nüfuz etmeye başladım. 1980’lerde, 1990’larda beni çok uğraştıran bir konuydu, hâlâ da öyle. Dolayısıyla, 2000’e gelindiğinde, ben Türk milliyetçiliğinin kendi iç söylemini bilen bir insandım, yoksa dar anlamda Ermeni meselesinin uzmanı olan biri değil. Fakat Türk milliyetçiliğinin 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında oluşmuş söylemini, hem tarih ve hem edebiyat aracılığıyla tanıdığım için, ne kadar şiddet, öfke ve intikam duygularıyla dolu olduğunun farkındaydım. Her şeyden önce Türk milliyetçiliğinin “demonolojisi” diyebileceğimiz şeyin, yani “ezeli ve ebedi düşmanlarımız Rumlar, Bulgarlar ve Ermeniler”den oluşan bir “iblisler âlemi”nin belirli bir haritasını çıkarmıştım kafamda. Bunun için 2000 Ekim’inde, yeri geldiğinde ve artık etraftaki riyakârlığı dayanamaz bulduğumda, daha çok bu anlayış üzerinden –ve tabii, aslında bütün dünyada mevcut, herkesin elinin altında olan bilgilere dayanarak– konuştum.

Bu riyakârlığa ve taşlaşmışlığa tahammül edememe duygusu, bugün de çok kuvvetli içimde. Ekim 2000’den sonra aldığım bazı –çok da fazla olmayan– tehdit ve küfür mektupları içinde ya da hakkımda yazılanlar arasında, en çok şaşıktılarım, beni en çok yaralayanlar, “ya, vah vah, Ermenilere ağlamış” gibi ifadelerle, akıllarınca dalga geçmeye kalkışanlar oldu. Kendim için değil, onlar adına üzülürüm. İnsanın yüreği bu kadar nasır bağlayabilir, bu kadar hissiz olabilir mi? Korkunç şeylerden, bu kadar soğuk bir reelpolitik diliyle söz etmeyi sürdürürken, aynı zamanda temiz duygularla böylesine alay edilebilir mi?

Khoren Gülbenkian: (1900 doğumlu) "Hükümet, Ermenilerin imansız olduklarını ve Türk topraklarına göz diktiklerini, dolayısıyla da onları öldürmenin günah olmadığını söyleyerek halkı Ermenilere karşı kışkırtmıştı."

Yeva Çulyan: (Zeytunlu, 1903 doğumlu) "Köyümüzden sadece ben hayatta kaldım. Türkler herkesi köyden çıkardılar. Yürümemiz için bize kamçıyla vuruyorlardı. Ellerimizi arkadan bağlayarak, hepimizi kışla gibi yüksek bir yere doldurdular. Orada bıçak ve baltalarla birinin elini, diğerinin ayağını, bir diğerinin de kolunu kestiler. Bizi çınlıplak soydular, çınlıplaktık, ne don, ne gömlek kalmıştı. Orası Der Zor'du. Sabahleyin gelip yeniden başladılar katledip suya atmaya. Mağaranın altından Habur nehri akıyordu. Birinin kafasını, diğerinin ayağını, bir diğerinin elini keserek kopardılar ve hepsini yere birbiri üstüne yığdılar. Ölmemiş insanlar vardı, ama kemikleri kırılmıştı. Bir yandan kan kokusu, diğer yandan açlık... Canlı olanlar başladı ölülerin etini yemeye..."

Ya da bazı kişiler, sırf gıcıklık uğruna ahlâksızlaşabilir mi? Sonra düşündüm: İşte asıl bunlar, 1915'in katilleriyle aynı hahurdan olmalı. Ya da, bunları söyleyebilenlere bak ve dön, 1915'te kimlerin, nasıl kadın ve çocuk kesebildiğini anla... Onlara rağmen, hayatta olduğum sürece, gerçek uğruna, bu konuyu konuşmanın normalleşmesi uğruna, Türkiye toplumunun demokratikleşmesi uğruna, kendi insanlarımızı bu faşizan mentalitelerden arındırmaya katkıda bulunmak uğruna, evet, kendi ülkenin asıl çıkar ve yararları uğruna, susmayıp konuşmaya devam edeceğim.

STEFANOS YERASIMOS'UN GOZÜYLE

Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni sorunu

Stefanos Yerasimos'un 20 Mayıs 2002 günü Türkiye Bilimler Akademisi'nin (TUBA) davetlisi olarak İstanbul'da yaptığı ve TUBA tarafından kitaplaştırılan konuşma metnini, Toplumsal Tarih dergisinin Eylül 2002 tarihli 105. sayısından naklediyoruz.

➤ İstanbul, 1916... I. Dünya Savaşı'nın en kritik günlerinde Alman imparatoru II. Wilhelm'i karşılayan devlet erkânı. Soldan sağa: Enver Paşa, Şeyhülislâm, Abbas Hilmi Paşa, II. Wilhelm, Talat Paşa ve Sultan V. Mehmed Reşad...

Konuya girmeden önce, iki hususu belirtmek isterim: Ermeni sorunu uzmanlarından olduğumu sanmıyorum ve zaten bu konuda herhangi bir yaptım yok. Bununla birlikte, yıllarca önce –1970'li yıllarda– Birinci Dünya Savaşı ve İstiklâl Savaşı kapsamında bu konuyu da ele almak niyetiyle çalışmalarım olmuş, ancak sonunda vazgeçmiştim. Nedeni ise, aşırı derecede polemik nedeni olan bir ortamda tek bir kişinin çabasıyla uzlaşmaya varmanın imkânsızlığını kavramam olmuştu. Dolayısıyla, buradaki konuşma bir mesaj verme ya da bir girişim başlatma niteliğinde olmayıp, sizin katkılarınızla bir görüş alışverişi yapmaktır.

Ermeni sorununda bugün yaşanan anlaşmazlıklar ya da daha doğrusu kargaşa, özünde bir tarih-hukuk çelişkisi olarak tanımlanabilir. Tartışma bir uluslararası hukuk terimi olması gereken, ancak çeşitli biçimlerde algılanan ve zamanla değişen, hatta yozlaşan “soykırım” terimi etrafında dönmektedir. Bu tartışma içinde ise taraflar tarihi seçici (selektif) bir biçimde kullanılmaktadır. Yani tarih, olayları belli bir neden-sonuç ilişkisi içinde anlatan, kendi içinde bir tutarlılığı olan bir tüm olmaktan çıkıp, herkesin hukukî ya da hukukvarî argümantasyonuna uy-

gun düşecek kanıtları çekip çıkardığı bir bilgi-belge ambarı olarak kullanılmakta ve böylece, tarih hukukun tutsağı olmaktadır. Oysa, hukukun amacı bir şeyi kanıtlamak, tarihin ise izah etmektir.

Hukuk ve tarih karşı karşıya

Hukuk yargılar; oysa tarih, değer yargısından uzak durur. Temel amacı, bir neden-sonuç ilişkisi içinde olayları, gerçeklere mümkün olduğu kadar yaklaşıp göz önüne sermek ve değer yargısını okuyucuya bırakmaktır.

Bir örnek vermek gerekirse, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın Almanya'ya yapmış olduğu baskıların Hitler rejiminin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğunu söylemek, bu rejimi haklı çıkarmak demek değildir.

Bu durumda hukuk, tarihin verilerini kullanır; ancak, bunun için kendisinden bağımsız olarak varolan bir tarih yazımı gereklidir. Aksine, tarih yazımı hukuk kavramlarını kullanmaz ve tarih, hukukun yardımcı bir ögesi, bir alt dalı değildir. Dolayısıyla, kavram kargaşasından kurtulmak için yapılacak ilk iş, tarihsel düşünce sistemini hukuksal düşünce sisteminden ayırmaktır. Başka bir deyişle, hukuksal endişelerden ve art düşüncelerden bağımsız bir tarih yazmaktır.

Bunun için de bugünün değerlerini ve kavramlarını tarihin çeşitli dönemlerine mal etmekten kaçınmak gerekir.

Bu konuda da örnekler vermek mümkün: Roma uygarlığını köleci bir topluma dayandığı için kötülemek, Osmanlı tarihinde yeniçeri devşirme sistemine ya da padişahların kardeşlerini ortadan kaldırması olayına karşı rahatsızlık duymak gibi.

“Soykırım” anakronizm midir?

Soykırım tartışmasının bu biçimde bir anakronizm olduğunu söyleyebiliriz, ancak bizi burada ilgilendiren konunun algılanmasında daha önemli bir anakronizm vardır: Çökuluslu devlet (imparatorluk) ve ulus-devlet kavramlarının birbirine karıştırılması ve birincisine, ikincisinin açısından bakılması.

Türk tarafı, olaylara, özünde devlete karşı ihanet olarak algılanan bir isyana karşı yapılan bir “tenkil” (bastırma) hareketi açısından bakmaktadır. Bu bakış, Osmanlı'dan kopmaya çalışan tüm halkların hareketleri için de geçerlidir. 1916 Arap isyanı da bir ihanettir, 19. yüzyılda Balkan halklarının ayaklanmaları da öyledir. Oysa burada, evrensel anlamda tarihsel bir süreç

olan çökuluslu imparatorluklardan ulus-devletlere geçiş söz konusudur. 19. yüzyılda başlayan bu süreçte Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları parçalanmış, Rus İmparatorluğu'nun parçalanması ise günümüzde halen sürmektedir.

Ermeni tarafına gelince, o da bu süreci gözardı ederek olaylara ancak soyut ırkçı bir izahat getirmektedir. Bu görüşe göre, son tahlilde Türklerin Ermenileri ortadan kaldırması onların barbarlığından kaynaklanmaktadır; böylece sunulan nedenin oluşumunun kendisi ırkçı nitelik taşımaktadır.

Bu durumda, Ermeni sorununu Osmanlı İmparatorluğu'nun çökülmesinde yaşanan halklar mücadelesinin en trajik safhası olarak tanımlayabiliriz. Ancak, bunun böyle olmasının nedenleri vardır ve bunlar araştırılmalıdır. Ben burada bu konuda bazı ipuçları vermeğe çalışacağım.

Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki halkların ayaklanması ve bu ayaklanmanın başarıya ulaşarak ulus-devletlerin kurulması üç temel ögeye bağlı olmuştur:

1. Ayaklanmanın entelektüel ve operasyonel altyapısını hazırlayacak, yani aydınlanma ve örgütlenmeyi yürütecek, zengin ve okumuş bir zümrenin varlığı,
2. Ayaklanmayı gerçekleştirecek ve ilerdeki ulus-devletin nüvesini oluşturacak kitlenin bir yörede yoğun bir biçimde bulunması,
3. Dış destek, yani dönemin büyük güçlerinin desteği.

Ermeni sorununun temelinde ikinci bir öge, yani bir yörede yoğun bir Ermeni çoğunluğunun olmaması yatmaktadır. Bunun diğer öğelere etkisi olmuştur: Özellikle İstanbul'da yaşayan zengin ve entelektüel Ermeni kitlesi, başarılı olma olasılığı zayıf bu hareketin örgütlenmesini üstlenmemiş, örgütlenme yerel orta sınıflara bırakılmış ve onun için de radikalleşmiştir. Yerel çoğunluğun olmaması, ayaklanmanın başarısını dış desteğe bağımlı kılmıştır; oysa, aynı nedenler bu desteğin Birinci Dünya Savaşı'na kadar çekimser kalmasına neden olmuştur. Ayrıca Yunan, Sırp, hatta Arap ayaklanması, bu halkları imparatorluğu savunan Osmanlı güçleriyle karşı karşıya getirmesine karşılık, Ermeni sorununda iki milliyetçiliğin –Türk ve Ermeni milliyetçiliklerinin– doğrudan çatışması söz konusudur. Bunun bir nedeni, yukarıda belirttiğim gibi, aynı toprakların üstünde Ermeni, Kürt ve Türklerin yaşaması; ikinci nedeni ise, Ermeni hareketinin güçlendiği sırada Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve iki milliyetçiliğin birbirini beslemesidir.

“Tartışmalı” olaylar

1. Ermeni sorununun başlangıcı, 1830’lu, 1840’lı yıllarda Osmanlı hükümeti tarafından Kürt aşiretlerinin yerleştirilmesi girişimlerindenidir. Yerleşik düzene geçen Kürtlerin Ermeni köylerine yaptıkları baskılar huzursuzluk yaratmış ve ilk Ermeni direnişlerine ve örgütlenmelerine yol açmıştır.
2. 1876 Bulgar ayaklanması, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1878 Berlin Kongresi’nin Doğu vilâyetlerinde reformlar konusunda aldığı kararlar, Ermeni kuruluşları arasında Bulgaristan örneğinin kullanılabileceği fikrini uyandırmıştır. Yani mutlak bir çoğunluğun bulunmadığı alanlarda ayaklanma hazırlamak, çevreye saldırarak tepkiyi üzerine çekmek ve bastırma hareketlerinden doğacak uluslararası kamuoyundan faydalanarak dış güçlerin müdahalesini sağlamak. Ancak 1893-94’te yapılan bu girişimler, dönemin uluslararası dengelerinden, özellikle İngiliz-Rus ilişkilerinden dolayı bir müdahaleye yol açmamış, merkez hükümetin özellikle Kürt Hamidiye Alayları aracılığıyla yürüttüğü bastırma hareketi tepkisiz kalmıştır.
3. Ondan sonraki önemli aşama Balkan savaşlarıyla başlar. Balkan savaşları, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasının işaretini verirken, öte yandan Türk milliyetçiliğinin doğmasına yol açar. 1911 Trablusgarp Savaşı’nın Osmanlı’nın Afrika’daki tasfiyesini ifade ettiği gibi, Balkan Savaşı da Avrupa’daki tasfiyesini ifade etmektedir ve sıra Asya’daki topraklara gelmiştir. Bu algılama, Ermeni sorununu yeniden harekete geçirir. Ancak Balkanlar’daki yenilginin ve Anadolu’ya akan göçmenlerin son derece önemli etkileri olmuştur. Osmanlı yönetimi, yani bu bağlamda özellikle İttihat ve Terakki, Osmanlı politikasının, bir başka deyişle, çokuluslu bir imparatorluğu ayakta tutma politikasının güdülemeyeceğini, Osmanlı’dan kopan ya da kopma eğiliminde olan diğer halklar gibi millî bir politika güdülmesi gerektiğini, güdülmese topyekûn yok olma tehlikesi ile karşı karşıya gelindiğini düşünmektedir. Bundan böyle Osmanlı devlet yönetimi bir Türk millî politikasının hizmetinde olacaktır ve bu politika, bu tarihten sonra Türk milletinin vatani olarak algılanacak olan Anadolu üzerine yoğunlaşacaktır. Öte yandan, 1912’nin son aylarından başlayarak Osmanlı-Ermeni kuruluşları doğudaki altı vilâyette özerklik istemektedirler. Osmanlı İmparatorluğu’nun çözülmesi sürecinde, bu özerkliğin bağımsızlığa giden yolun ilk kademesi olacağı herkesin malûmudur. Rusya’nın baskısı ve dönemin altı büyük Avrupa devle-

tinin katılımıyla özerklik projesi hazırlanıp Mart 1914’te Osmanlı hükümetine kabul ettirilir. Bu projeye göre altı vilâyet birleştirilecek, Ermenilerin çoğunlukta olacağı bir vilâyet meclisi kurulacak ve valinin yanında yabancı müfettişler bulunacaktır. Norveçli Müfettiş Hoff ve yardımcısı Hollandalı Westenenk, Ağustos 1914’ün başında Erzurum’a gelmişlerdi.

Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni sorunu

Bu durumda, Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması ve Osmanlı devletinin savaşa katılması bu projeden kurtulmanın bir çaresi olarak görülmüştür. Ancak, tehcir kararı ile noktalanacak süreç ne zaman başlamıştır? Olaylara hukuksal açıdan bakan anlayış “kasıt” arayışında olduğu için bu nokta çok tartışmalıdır. Oysa tarih anlayışında anakronizmlere kaçmadan olayları ve süreçleri dikkatle incelemek gerekir. Teşkilat-ı Mahsusa’nın kurulması, Anadolu’nun gayrimüslim unsurlardan temizlenmesi projesinin başlangıcı olarak gösterilmektedir. Gerçekten de, Teşkilat-ı Mahsusa özellikle “iç düşmanlara” karşı kurulmuştur ve 1913’ten sonra Anadolu’daki gayrimüslim unsur İttihat ve Terakki’nin “iç düşman” tanımını karşılamaktadır. Bununla birlikte, 1913-14’te genel bir etnik temizlik hareketinin düşünüldüğü pek inandırıcı değildir (Ege kıyılarında, özellikle Foça’da, Doğu Trakya’da, Rum nüfusa karşı yıldırma politikasına dayanan küçük çapta eylemler yapılmıştır). Bunun nedenleri de, o tarihlerde savaşın çıkıp çıkmayacağını, hangi tarihte çıkacağını ve Osmanlı devletinin hangi safta katılacağını belli olmasındır. Ayrıca, savaşın çıktığı ilk aylarda, Avrupa da dahil olmak üzere savaşın kısa, en fazla kısa kadar süreceği ve bu tarihte kaybeden tarafın barış isteyeceği kanaati yaygındı. Bu bağlamda, ancak uzun bir savaşın getirdiği tecrit koşulları içinde planlanabilecek bir tehcir ve yok etme politikasının 1914’ün sonundan önce düşünülmüş olması ihtimali azdır. Bununla birlikte, Bahaeddin Şakir ya da Dr. Nâzım gibi İttihat ve Terakki’nin bazı ideologları, Anadolu’yu “yabancı unsurlar”dan kurtarma projeleri geliştirmiş olabilirler. Burada da hukuksal anlayış “suç unsuru” oluşturacak belge arayışındadır. Böyle bir belgenin olmayışı ise, bir savunma ya da iddiaları çürütme anlayışı içinde algılanmaktadır. Oysa tarihsel anlayış bu doğrultuda değildir. Sorumlu ya da suçlu kişi, bu sorumluluğu ya da suçu kanıtlayacak ya da aksine hafifletecek unsurlar aranılacak yerde, olayların akışı gerçeklere

mümkün olduğu kadar yaklaşıp araştırılmalıdır.

Ağustos 1914'te Avrupa'da savaş başladığında, Osmanlı yönetimi seferberlik ilan eder: Eçmiadzin Ermeni Katolikos'u ile Kafkasya çar naibi, Osmanlı Ermenilerine Rus saflarında savaşmak için çağrıda bulunurlar. Topyekûn seferberlik Osmanlı toplumu için yeni bir olaydır ve özellikle askerlik yapmaya alışmamış olan gayrimüslimler tarafından tepki ile karşılanır.

1893-94 olaylarından bu yana devlete karşı tepkilerini sürdüren Ermenilerin yoğun olduğu dağlık bölgelerde, Haçin, Zeytun ve Sasun'da askerden kaçanlar çevre dağlarına sığınır. Rus sınırına yakın olanların bir kısmı Daşnak yöneticilerinin yardımıyla da karşı tarafa kaçarlar ve Ruslar onlardan dört tane gönüllü tabur oluşturur. Bunlar, sayıları fazla olmamalarına rağmen, öncü kuvvetler olarak önemli bir rol oynayacaklardır. Onların dışında bir hareket yoktur. Ermenilerin yoğun olduğu kırsal bölgelerde ve kentlerde de Ermeni partilerinin örgütlenmesine rağmen bir isyan hareketi görülmez; bunun da esas nedeni, Rusların kolayca bu yöreleri işgal edeceği inancıdır.

Kasım'da savaş başladığında, Ruslar Osmanlı topraklarına önce dört Ermeni gönüllü taburunu sürerler. Bunlar özellikle sınıra yakın bulunan kendi köyleri çevresindeki Müslüman köylerine saldırırlar. Çoğu zaman da, seferber olmuş bu köylerin halkı askerden kaçarak kendi köylerini savunmaya gelirler. Bu durumda 1914-15 kışında, Erzurum-Van arasındaki yörelerdeki Türk, Kürt ve Ermeni köylülerinin çatışma alanı haline gelir. Sarıkamış hareketinin başlamasıyla Rus ordusu ile birlikte

► İstanbul'da I. Dünya Savaşı günleri... Duvarlarda "Silah başına" duyuruları.

Ermeni gönüllüler geri çekilince, baskılara dayanamayan Ermeni köylülerin önemli bir kısmı Van'a sığınır ve oradaki Ermeni nüfusu artar.

Sarıkamış hareketinin arefesinde Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı istilasından korkan Ruslar, İngiliz ve Fransızlardan, Osmanlı'ya karşı ikinci bir cephe açılmasını isterler. İngiliz Harbiye Bakanı Lord Kitchener, bunu, İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için fırsat olarak görür ve ikinci cephenin İskenderun körfezinde yapılacak bir çıkarma ile açılmasını önerir (Ocak 1915 başı). Bu proje tartışılırken Kitchener, söz konusu çıkarma esnasında Kilikya bölgesinin dağlık yörelerindeki asker kaçağı Ermenilerin beşinci kol vazifesi görebileceklerini düşünür ve Kahire'deki Intelligence Service'in adamlarına bu konuda talimat gönderir. Onlar da Kahire'deki Ermenilerin aracılığıyla Haçin ve Zeytun Ermenilerine mektuplar gönderirler. Mektuplar Osmanlı makamlarının eline geçer ve bu durumdan aynı zamanda haberdar olan Maraş ve yöresinin müslüman eşrafı da endişelenir; onlar için tehlike oluşturan Zeytun ve çevresindeki Ermenilerin oradan uzaklaştırılmasını isterler. Böylece, Şubat 1915'te, daha bu konuda genel bir karar alınmadan ve büyük olasılıkla bir politika oluşturulmadan yerel tehcirler başlar. Ancak, tehcir edilenlerin nereye gönderileceği bilinmemektedir. Bağdat hattı trenlerine bindirilerek Anadolu'nun içerisine Konya'ya doğru yola çıkarılırlar.

O arada Londra'da, Fransızların ve Donanma Bakanı Churchill'in itirazıyla İskenderun çıkarmasından vazgeçilir ve Çanakkale operasyonu kararlaştırılır. Sarıkamış muharebesinde Osmanlı ordusunun yok olmasından sonra ise Ruslar karşı bir saldırıya hazırlanırlar, ancak başlarına aynı şeyin gelmemesi için baharı beklerler. Nisan ayında dört gönüllü Ermeni birliği Erivan'da toplanmış ve o kış Anadolu'dan Kafkasya'ya kaçan Ermenilerden bir beşinci birlik kurulmuştur. Bunlara verilen vazife Van'a karşı yürümektir. Bu saldırıyı desteklemek için de Van'da yoğunlaşmış olan Ermeniler nisanın ortasında ayaklanır. Ayaklanma haberleri İstanbul'a vardığında, tehcir kararı alınır.

Van ayaklanması daha önce planlanmış olan tehcirin bir bahanesi olarak algılanabilir. İstanbul yönetimi yakında patlayacak Topyekûn bir Ermeni ayaklanması ile karşı karşıya kalabileceğini düşünmüş de olabilir. Çanakkale Savaşı'nın en kritik dönemlerinde olunması, doğudan Rus saldırısı başlamış olması bir panik havası estirmiş ve "iç düşmana" karşı önlem alınma-

sı gerektiği de düşünülmüş olabilir.

24 Nisan öncesi ve sonrası tartışılırken, iki tarafın yöntemleri farklıdır. Ermeni tarafı 24 Nisan öncesine ancak “kasıt” arama amacıyla bakar; 24 Nisan’ı getiren olaylardan ve özellikle

- x 1912-14 özerklik girişimlerinden söz etmez ve 24 Nisan sonrasını tüm trajik ayrıntılarıyla göz önüne serer. Türk tarafı ise 24 Nisan sonrasını, bundan önceki olayların getirdiği kaçınılmaz sonuç olarak algıladığından kısa geçer ve Ermeni misilmelerinin yoğunlaştığı 1917’den sonrasına atlar. Ancak, bazen de 1915-17 ile 1917-21 arası eşzamanlı imiş gibi gösterilerek tüm olaylar karşılıklı bir çatışma ortamı içinde takdim edilir. Oysa, tarih anlatımında neden-sonuç ilişkilerinin ortaya serilmesi için, nedenler kadar sonuçlar da ayrıntılı bir biçimde anlatılmalıdır. Bu nedenle, 24 Nisan sonrası olayları, tüm ayrıntıları ve mekanizmaları ile anlatılmalıdır. Bunun için de bazı ipuçlarının verilmesi gerekir:

1. Sürgünler yalnız cephelere yakın bölgelerden değil, İstanbul ve İzmir dışında her yöreden yapılmıştır.
2. Sürgünlerin organizasyonu için ordu kullanılmamış, kısmen jandarma ve kısmen Teşkilat-ı Mahsusa’nın ve İttihat Terakki’nin örgütlediği yerel milis kuvvetleri kullanılmıştır.
3. Sürgünlerin yer değiştirme ya da yok etme amaçlı olup olmadığı ise tartışmanın odak noktasını oluşturur. Bu konuya giriş olarak, niyetin her aşamada ve her düzeyde aynı olmamış olabileceğini de düşünebiliriz.

Beckett Sendromu

Burada Beckett Sendromu diye adlandırabileceğimiz bir örnekten söz etmek isterim. İngiltere kralı II. Henry, Cantenbury Piskoposu Thomas Beckett’in muhalefetinden son derece rahatsız olup bir gün şövalyeleriyle yaptığı bir sohbet, “beni bu adamdan kurtaracak kimse yok mu” der. Şövalyelerden biri de gidip Beckett’i öldürür. Olaydan sonra kral böyle bir şeyi kastemediğini söyler ve şövalyeyi cezalandırır. Bu olayın aynısı, 20. yüzyıl İtalya’sında faşist dönemin başında cereyan etmiştir. Sosyalist milletvekili Mateotti’nin muhalefetinden yakınan Mussolini’nin taraftarları bir komplo kurarak Mateotti’yi ortadan kaldırmıştır. Yakın tarihimizde Mustafa Suphi olayı da buna benzer. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir’den Mustafa Suphi’nin Ankara’ya gönderilmesini ister; Kâzım Karabekir, sınırdışı etmek üzere Mustafa Suphi’yi Trabzon’a gönderir; oradakiler de

onu ortadan kaldırmayı uygun görür. Böylece, Beckett Sendromu fiilin niyeti aştığı bir süreç ya da niyetten fiile –ve yukarıdan aşağıya doğru– olgunlaşan bir süreç olarak ele alınabilir.

1914-15 kışında yerleşen kanı, bir vatanın iki talibi olamayacağı ve Ermenilerden kurtulmanın yolunun bulunması gerektiği, yani “ya biz ya onlar” psikolojisidir. Bu “kurtulma”nın yolları ise yerine ve koşullara göre uygulanmıştır.

Örneğin, olayların ayrıntısından anlaşıldığı kadarıyla, toplu öldürmeler özellikle cephelere yakın yörelerde olmuştur. Burarda, yetişkin erkeklerin kaçıp düşmana sığınacağından korkulduğu için, bunlar kabileler yola çıkarıldıktan sonra peyderpey elenmiştir. Orta ve Batı Anadolu’da ise bu yöntemlere daha az başvurulmuştur.

Sonuç itibarıyla, büyük bir olasılıkla hayatını kaybedenlerin çoğunluğu sıcaktan, soğuktan, açlıktan, hastalıktan ölmüştür. Ancak, bu bir yan etki ya da beklenmedik bir sonuç olarak görülmemelidir. Normal şartlarda kendisini ancak doyurabilen Anadolu’da erkek nüfusunun en büyük bölümünün seferber olduğu bir dönemde, milyonu aşan bir kitlenin yollara dökülmesinin böyle bir sonucu vereceği önceden belli idi; ve tehcir kararı alınır alınmaz, taşradaki Avusturya ve Alman konsolosları bunun böyle olacağını özellikle belirtmişlerdi.

Aynı biçimde, mobilitesi az olan geleneksel toplumlarda, zoraki bir yer değiştirmenin zaiyatının çok yüksek olduğu biliniyor. 1944’te vagonlara doldurulup Sibiry’a sürülen Çeçen ve İnguşlarda, hiçbir toplu öldürme söz konusu olmamasına rağmen, sürgün esnasında ve onu izleyen ilk yıllarda zaiyat yüzde 40’ı bulmuştur. Bu durumda, örneğin, İzmit ve yöresinden kadını, çocuğu ve yaşlısı ile Suriye’nin çölündeki Der Zor’a yaya olarak götürülen toplumun yoldaki zaiyatı anlaşılabılır.

Ayrıca, sürgün yolundaki olayları ve kayıpları anlamak için böyle olağanüstü durumlarda toplum psikolojisini ve tepkilerini yakından incelemek gerekir. Toplumun bir bölümü yönetimin korunmasından yoksun kalınca, toplumun geri kalanının gözünde “malî helâl” olunca, hatta sürgün koşulları altında düzenli şuurlu bir birim olmaktan çıkınca, kısacası, insanlıktan çıkınca her türlü saldırıya açık olur. Böylece, giderek insanlıktan çıkmış olan bu kabileler yolda da giderek erir. Burada acımasızlık ve acıma birbirine karışır; bazen sebepsiz, artık insandan sayılmadığı için yok edilen kişilerin çocukları alınıp büyütülür. Bir yerden sonra, olayları tam anlamıyla kavramak

için tarihten toplumların şuuraltlarını inceleyen bilimlere geçmek gerekir.

Kaç kişi öldü?

x Tahmin 600-800 bin arasındır. Bunu 1914'teki Ermeni nüfusunu bir buçuk milyona yakın olarak hesaplamakla buluyorum. Ermeni kaynakları tarafından verilen 2.5 milyon nüfus açıkça abartılıdır; ancak, son dönem Osmanlı nüfus sayımının yayınlanmış rakamlarında bu nüfusu aşağı çekme girişimleri de olabilir. Ermeni misillemelerine gelince: Bunlar büyük çapta 1915 yılında Rus ordularının Van gölü yöresini işgal etmesiyle başlar, 1916'da Van-Muş-Bitlis arasında ve Erzurum-Erzincan arasında devam eder. Son safhası ise 1917 sonu - 1918 başında Rus ordularının çözülmesi ve Anadolu'yu boşaltması dönemindedir. Bu tarihlerde Rus işgal bölgesinden kaçamayan müslüman nüfusun büyük kısmı öldürülmüştür. Bu dönemde o yörelerde bulunan yabancı gazeteciler oraların tümüyle boşalmış olduğunu yazarlar.

Çok genel çizgilerini vermeye çalıştığım tarihten günümüze gelince: Bugün tartışma "soykırım" kavramı üzerine kilitleniyor. Oysa soykırım, özellikle günümüzde, dünya kamuoyundaki algılamalarıyla çok muğlak bir terim haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra icat edilen ve 1948'de Birleşmiş Milletler tarafından tescil edilen "soykırım" terimi, doğrudan Nazi Almanyası tarafından yürütülen Yahudi soykırımı örneği üzerinde kurulmuştur. Bunun ise Ermeni olayları ile bir tutulamayacağı açıktır. Ancak, zamanla kavram genişletilmekte ve göreceleştirilmektedir. 2 Ağustos 2001 tarihinde Sırp General Radislav Krstić, Srebrenica'da katledilen 7500 kişinin sorumlusu olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından "soykırım" suçlamasıyla 46 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Oysa Srebrenica olayı iç savaş kapsamında meydana gelen bir olaydır ve 1915 olayları ile karşılaştırmalara çok daha açıktır. Azerbaycan hükümetinin 1993'te 600 kûsur kişinin ölümüne yol açan Hocalı katliamının "soykırım" olarak kabul edilmesi talebi, bu kavramdaki gelişmelerin başka bir örneğidir.

Bundan sonra neler yapmalı?

Buradan, yukarıda ısrarla söylediğim gibi, hukuksal görüşlerle bir yere varmanın mümkün olmadığı anlaşılır. Yapılacak ilk şey,

olayların hukuksal kaygılardan uzak, tam olarak tarihinin yazılmasıdır. Ancak bunun bazı koşulları vardır.

1. Böyle bir tarih bir kişi tarafından yazılamaz. Çünkü bu kişi ne kadar bilgili ve saygın olursa olsun, iyi niyetli ya da kötü niyetli eleştirilere dayanamayacak, en azından çabası boşa gidecektir. Bu işi, herkesin kendi yazdığı bölümünün ve çalışmanın tümünün sorumluluğunu alacak sekiz-on kişilik bir grup üstlenmelidir.

2. Bu tarih, bir uzlaşmanın sonucu olmayacaktır; bu durumda da bir ortak Türk-Ermeni heyeti tarafından yazılmayacaktır. En doğru yol Türkiyeli tarihçiler tarafından yazılmasıdır; çünkü buna katılan her yabancı "dost-düşman" açısından değerlendirilecektir.

3. Böyle bir girişim tümüyle özel olmalıdır. Doğrudan ya da dolaylı hiçbir resmî kuruluşun katkısı, yardımı, ilgisi olmamalıdır. Hatta buna bir fon bulunması bile gerekli değildir. Akademik çalışmalar genellikle ek fon olmadan yürütülür, yayınevlerinin verdiği telif haklarıyla yetinilir.

4. Bu çalışma hukuksal kaygılardan tümüyle arındırılmış olmalı, ne bir savcı iddianamesi ne de bir avukat savunması izlerini taşımamalıdır. Amaç, tüm gerçekleri en doğru biçimde göz önüne sermek, tüm sorunları tartışmaya açmaktır. Ancak bu şekilde bir amacı olabilir. Yoksa, binlerce suçlama ve savunma tipinde yazılmış kitaplara bir yenisi eklenmiş olacaktır.

5. Bu çalışmanın ilk amacı dünya kamuoyunu etkilemek, hatta aydınlatmak değil, Türkiye toplumunu kendi geçmişiyile barıştırmak olacaktır. Gerçek amacın ve doğru yolun, tarihimizin karanlık sayfalarını unutmak değil, aksine öğrenmek, nedenleri ve sonuçlarıyla kavramak ve geçmişin yükünden kurtulup geleceğe yönelmek olduğunu anlatmaktır. Ancak bu amaca ulaştığı sürece böyle bir çalışma dünya kamuoyunda saygınlık kazanabilecektir. Onun için Türkçe yazılacak, Türkiye'de bir özel yayınevi tarafından yayınlanacak ve yabancı yayınevleri çeviri haklarını almak isterlerse alacaklardır.

Böyle bir çalışmanın hukuksal tartışmaya zararı olmaz. Özel bir girişim olacağı için resmî görüşleri bağlamaz, ancak resmî görüşler bu çalışmadan istedikleri zaman ve istedikleri ölçüde faydalanabilecekleri için onlara daha büyük bir manevra imkânı verir. Ve zamanla bu bilgilerin Türk ve yabancı kamuoyları tarafından benimsenmesiyle yol alınmış olur.

> Express, sayı: 83, 26 Ağustos 1995

TANER AKÇAM'LA ERMENİ TEHCİRİ ÜZERİNE

Acı olan, utanç duygusunun yokluğu

1995'te "Türkiye'ye Bakmak" adlı araştırması yayınlanan Taner Akçam'la Ermeni meselesi üzerine enine boyuna söyleşip haftalık Express'te tefrika etmiştik.

Sizi Ermeni meselesi konusunda araştırmaya iten neydi?

Taner Akçam: Ben çalışmaya işkence tarihi üzerinde başladım. Osmanlılarda Cumhuriyet'te işkencenin bir sürekliliği var, daha çok bunun sosyal tarihini yazmaya çalıştım. Bununla uğraşırken, 19. yüzyılda şiddetin, ulusların oluşmasında oynadığı büyük role çarptım. Kolektif kimliklerin, ulusların kimliklerin oluşmasında şiddet çok, ama tahminimizin çok çok ötesinde bir rol oynuyor. Birincisi, bir dış düşman yaratmak bakımından, dışa yönelik biçimde oluşuyor. İkincisi, daha sonra kurulan ulusal devletin içindeki etnik temizlemeyi oluşturmakta şiddet büyük ölçüde kullanılıyor. Dolayısıyla, şöyle bir soru çok ilginç oldu: Bugüne kadar her ulusun kendisi açısından büyük bir kahramanlık hikâyesi olarak sunduğu kendisinin yoktan varoluşu hikâyelerini şiddet ekseninden ve barbarlık ekseninden yeniden kurduğumuzda acaba tarihi nasıl okuyabiliriz ve yorumlayabiliriz? 19. yüzyıl sonlarında, Türk ulusal kimliğinin oluşmasında şiddet ögesinin oynadığı büyük rol ve –sadece Türk ulusal kimliğinin değil, Yunan, Bulgar, Sırp ulusal kimliklerinin şiddetle yoğrulmuş oluşması– burada Ermeni probleminin çok özel bir yer tutması beni sorunla özel olarak ilgilenmeye itti.

Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan diğer hristiyan topluluk-

lara göre Ermenilerin bu bağlamda farklı bir yeri var mıydı?

Ermeniler, bana göre, Osmanlı toplumundaki bütün hristiyan grupların bedelini ödediler. Osmanlı yönetimi, diğer hristiyan topluluklara yapamadığını onlara yaptı, onlardan almak istediği intikamı Ermeni topluluktan aldı. Birinci Cihan Savaşı öncesinde, hatta 1908 sonrasında, özellikle Balkan savaşı sonrasında İttihatçı önderlerin çok açık sözleri vardır: Intikam, intikam, intikam!.. Atalarının at koşturduğu, kalelerine bayrak diktiği Balkanları mutlaka ve mutlaka geri alacaklardı ve bu toprakları kendilerinden alanlardan büyük intikam alacaklardı. Bunu başaramadılar; intikamı Ermenilerden aldılar.

Aynı şeylerin diğer topluluklara yapılamamasının nedeni neydi?

Çeşitli faktörler burada önemli rol oynamıştır. Birinci faktör, Ermenilerin herhangi bir coğrafi bütünde, nüfus olarak çoğunluğu teşkil etmiyor olmalarıydı. İkinci önemli faktör, Ermenilerin dışarda ricat edebilecekleri bir ülkenin yokluğu idi. Üçüncü faktör, Birinci Cihan Savaşı gibi çok önemli bir savaş sırasında bu problemin tepe noktasına ulaşmış olmasıydı. Büyük savaşlar, büyük kitlesel kıyımlar için olumlu koşullar yaratırlar. Anadolu'daki Rumlar için Yunanistan vardı; her an kaçabilirlerdi ve nitekim oraya sürüldüler de. 1915'te Ermeni tehciriyle yapılan provası, Batı Anadolu'da Rumlara yönelik olarak büyük bir Rum tehciri biçiminde yapılmıştır. Fakat bu, ileri boyutlara ulaşmamıştı, çünkü Rumların gidebilecek ülkeleri

► En solda Talât Paşa, sağdan ikinci Halil Bey (Menteşe), en sağda Enver Paşa.

vardı, oraya yollandılar. Ayrıca belli bölgelerde çoğunluğu oluşturuyorlardı. Ama en önemli neden, o yıllarda savaş olmadığı için henüz büyük devletlerin kontrolü oldukça fazlaydı.

Onca yıl, eşit şartlarda olmasa da, beraber yaşamıştı.

1915 yılının özelliği Birinci Dünya Savaşı mıydı?

Büyük ölçüde. Tabii tarihsel olaylarda kesin dönüm noktalarını tespit etmek zordur. Fakat asıl problem, Osmanlı toplumunun dağılma süreciyle doğrudan ilişkilidir. Öyle bir imparatorluk düşününüz ki, yirmi-otuz yıl gibi bir sürede toprağının ve nüfusunun yarısından fazlasını birdenbire kaybetsin. Bunun şoku çok büyüktür. Dolayısıyla, bu kaybedilen toprakların geri kazanılma arzusu çok güçlüydü. İkincisi, kaybedilen topraklarla birlikte bu topraklardan sürekli gelen müslüman göçleri vardı. Bu göçler, bir hristiyan düşmanlığını da beraberinde getiriyordu. Üçüncüsü, 1908 sonrasında farklı hristiyan toplulukları bir arada tutmaya yönelik olan "İttihad-ı anasır" diye bilinen politika, buna uygun evrensel ve kültürel arka zeminden yoksun olduğu için tutmadı. İttihad-ı anasır olarak, yani farklı unsurların birliği olarak savunulan şeyin, ideolojik-kültürel arka planı, İslâm'dan başka bir şey olamadı.

Bir arada yaşama politikasının iflas ettiği o dönemde itiraf ediliyor muydu?

1910 yılında, İttihad-Terakki'nin Selânik'te yapılan bir toplantıda Talât Bey'in kendisi, İttihad-ı anasır meselesinin iflas etmiş olduğunu, müslüman-hristiyan eşitliğini Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel nedenlerle de gerçekleştiremeyeceklerini çok açık şekilde söyler. Bunu bir ideolojik kırılma olarak da düşünebilirsiniz. İkinci önemli evre, 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgalidir. Son darbe, 1912-13 Balkan Harbi'yle gelir, büyük bir şoktur. Ve Türkiye'de maalesef bugüne kadar henüz bu harbin sonucu ve psikolojik çöküntüleri araştırılmış değildir. Öyle bir yönetici ekip düşününüz ki, doğdukları illeri, memleketlerini kaybediyorlar. Balkan Harbi'nin şoku çok büyük oldu. Dolayısıyla, elde kalan toprakları tutmak duygusu köklü olarak yerleşti. Böyle bir noktada, bütün gözler yeniden Doğu Anadolu'ya çevrildi. Ermeniler son kalan ulusal hristiyan topluluktu. Ve bu noktada da, Osmanlıların istemedikleri bir adım atıldı: 1914 Yeniköy Antlaşması. Bu antlaşma, pratik olarak, bağımsız bir Ermenistan doğrultusunda atılmış bir

adımdı ve bunu herkes biliyordu. Her ne kadar bu antlaşma Ermeni reformu olarak resmen sunulduysa da, bu teklifin ilk planlarını hazırlayan Ruslar, İngilizler, Almanlar, hatta Türkler, Doğu Anadolu'nun Türklerin elinden alınması yönünde atılmış bir adım olduğunu biliyorlardı.

Bu antlaşma somut olarak neleri içeriyordu?

Doğu Anadolu bölgesi iki esas idarî bölgeye ayrılıyordu.

Kesin bir sınır çiziliyor muydu?

Evet, sınır çiziliyordu. Yedi meşhur vilâyete ilişkin bir reform tasarısıdır bu. Her tarih kitabında bulunabilir bunlar. Rusların asıl önerisi, bütün bölgeye dışarıdan tek bir vali atamaktı. Yerel meclislerde Türk ve Ermeniler eşit olarak, yüzde 50 prensibine göre temsil edilecekti. Buna göre, polis de, idarî yapı da yabancıların kontrolü altında olacaktı. Daha önce Make-donya'da ve Bulgaristan'da yapılan ve ayrılmayla sonuçlanan uygulamaların benzeri bir girişim... Tarık Zafer Tunaya şöyle der: "Sahne aynı sahneydi, oyuncular aynı oyuncular ve bir oyun tekrar edilecekti." Sonuçta, uzun pazarlıklarla burası iki ayrı bölgeye bölünür. Bir bölgeye Norveç'ten, diğer bölgeye Hollanda'dan iki vali atanır ve valiler henüz görevlerine başlamadan savaş nedeniyle geri yollar. Artık Osmanlı yöneticileri için buraları verilmişti. Bu nedenle, en küçük bir fırsatı değerlendirip bu antlaşmayı geçersiz kılacaklardı. Savaşı, bu antlaşmayı geçersiz kılmak için elde edilmiş büyük bir fırsat olarak da gördüler. Bunu kendileri de söylerler. Cemal Paşa anılarında söyler bunu. Önce Sarıkamış yenilgisi, ardından düşman ordularının Çanakkale kapısına girmesiyle birlikte, Yeniköy Antlaşması fiilen uygulamaya sokulacaktı artık. Dolayısıyla, "Ermeni eylemcileri vardı" gibi sözler, bana sorarsanız, sadece aksesuarlardır. 1914 Yeniköy Antlaşması'yla birlikte Ermeni meselesi o tarihten önce olmadığı gibi bir toprak meselesi olmuştur. İkincisi, Türklerin savaşı kaybedeceklerinin belli olmasıyla birlikte o toprakların da elden gideceği kesindi. Çanakkale'de artık kurtuluşun mümkün olmadığı tahmin edildiği, İstanbul'da üç-beş saat sonra ne olacağının bilinmediği koşullarda bu tehcir olayının gündeme getirilmesi, hiçbir şekilde tesadüf değildir. Bu anlamda, esas belirleyici olan, zannediyorum, Ermeni probleminin bir toprak sorunu haline getirilerek noktalanması ve savaşın Türkler tarafından

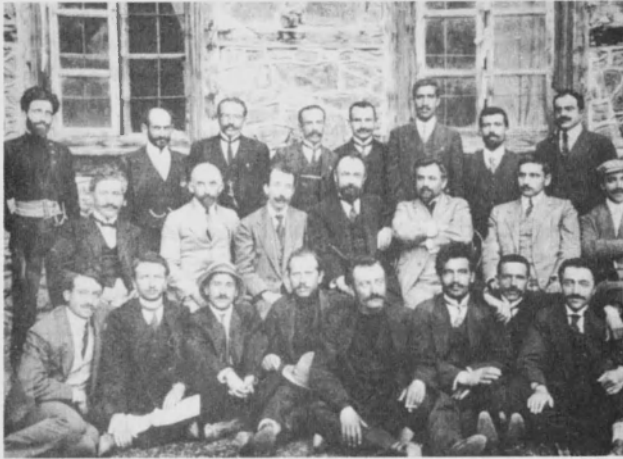
kaybedilmiş olmasıydı. Bilinmesi gereken önemli bir nokta da şudur: İttihad ve Terakki, İttihad-ı anasır politikasının iflasını farkettiği andan itibaren, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra, çok yoğun bir Türkçülük politikasına, etnik homojenleşmeye yöneldi.

Gerilimin ana eksenini müslüman ve gayrimüslimler miydi, yoksa Türkler ve Türk olmayanlar mı?

Ana eksen dindi, fakat Türklük de daima kullanılıyordu. Bizim tarihimizde, siyasal yöneticiler Türkçülük ile İslamcılığı hiçbir zaman birbirinden esasta çok ayrı olarak kullanmadılar. Onun için de, Ziya Gökalp'in hem Türkçü, hem İslâmcı, hem de Batı medeniyetçi uzlaşmacı formülü sürekli devlet ideolojisi olarak egemen kaldı. Türkçülük ve İslamcılık, bir ve aynı şey olarak görüldü. Türkler hem "Türkçüyüz" diyorlardı, hem bu Türk-lüğü Müslümanlık olarak tanımlıyorlardı. Fakat bu Müslümanlık kavramı içerisine Arapları o kadar da birebir dahil etmiyorlardı. Bu bakımdan, sınırları bilimsel ölçülere göre değil, daha çok politik tercihlere göre çiziyorlardı. Osmanlılar, 1911'deki Arnavut isyanıyla birlikte, ağırlıklı İslâmcı ekseninde bir temelinde tutmayacağını görmüş oldular. Onun için, bu konuda daha çok pragmatist davrandılar. Ama gerilimin ana eksenini, müslüman topluluklarla gayrimüslüman toplulukları arasındaydı. Yoğun Türkçülük politikaları ağırlıklı olarak 1914'ün ocak ayında, Enver Paşa'nın Harbiye nazırı olmasıyla birlikte somut planlara döküldü. Bunu Eşref Kuşçubaşı'nın anılarından biliyoruz. Enver Paşa'nın Harbiye nazırı olmasından sonra yapılan ilk iş, Teşkilat-ı Mahsusa denen bir örgütlenmenin çekirdeğini atmak oldu. "Teşkilat-ı Mahsusa'nın ana görevi" der Kuşçubaşı Eşref, "Anadolu'daki gayri-Türk unsurların tasfiye edilmesidir". Bunun için ayrıntılı planlar hazırlanır. Bu planlar, ilk önce, Batı Anadolu'da Rumlara karşı, daha sonra özel koşulların da gündeme gelmesiyle birlikte Ermenilere karşı uygulanır. Dolayısıyla, bütün bu bağlam içerisinde esas olan, Osmanlı'nın çöküşü, artık dip noktasına geline büyük çöküşün durdurulamayacağına olan inanç ve eldeki son toprakların kaybedilecek olmasının kesin olmasıdır.

Türkiye'de yaşayan Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma özlemi, niyeti ve o doğrultuda bir faaliyeti var mıydı? 1914'te artık bu hali almıştı. Resmî olarak bu açıkça günde-

me getirilmediyse de, bu reformlarla birlikte, artık problemin bir devlete doğru yöneldiği onlar açısından da açıktı. Ermeni faaliyetleri bir tek Osmanlı toprakları içerisindeki Ermenilerle de sınırlı değildi. Rusya'daki Ermenilerin önemli faaliyetleri vardı. Örneğin Birinci Cihan Harbi sırasında Türkiye'de çok büyük bir karşı propaganda aracı olarak kullanılan Ermenilerin ihanet edip Ruslarla birlikte savaşması, Türkiye Ermenileri için genel olarak geçerli değildir. Bunlar, esas olarak Rusya Ermenileridir. Bağımsız veya Rusya'ya bağlı bir Ermenistan teşkil edebilmek amacıyla bu faaliyetlere girmişlerdir. Hatta Türkiye Ermenileri savaşa bu biçimde girmemeleri için Rusya Ermenilerini iknaya bile çalışmışlardır. Fakat resmî heyet yol- layıp "yapmayın, siz gönüllü birlikler oluşturun, Rusya ile birlik- te Osmanlı'ya karşı savaşsanız, bu bizim imhamız olur" gibi girişimlerde bulunurlar. Fakat bazı Ermeni tarihçiler, bu çaba- ların yarı gönüllü yapıldığını söylerler. Ermenilerin doğal bir ta- kım taleplerine karşı Osmanlı yöneticilerinin yıllardır sürega- len dışlayıcı, horlayıcı tutumları, reformların da gerçekleşme- yeceği inancını doğumuş ve deyim yerindeyse, gönül bağını koparmıştır. 1914 ağustosunda Erzurum'da büyük bir Taşnak kongresi olur. Bu kongrede savaşa Rusya tarafında katılma- ma ve savaşta Osmanlı hükûmetine bağlı kalma kararı alırlar. Fakat bu kararı kendi tabanlarına geçiremezler. Savaşla birlik-

➤ Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnak kongresi

te askerden kaçanlar, Rusya'ya gidip gönüllü birliklere katı- lanlar olur. Fakat unutmamak gerekir, savaştan kaçan Türkle- rin sayısı çok daha fazladır.

Taşnaklar Osmanlı toprakları üzerinde eşit haklara dayalı fe- derasyon tipinde bir yapılanma istemiyor muydu?

Taşnaklar hiçbir zaman ayrı bir devlet istemediler. Onların esas talepleri, Osmanlı toprakları içerisinde bir otonomiydi. İt- tihad-Terakki'yle ta Balkan Savaşı'nın ilk dönemine kadar itti- fak içindeydiler. Seçimlere ortak girdiler, ortak listeler yaptı- lar, ortak adaylar gösterdiler.

Tehcir kararında hristiyan toplulukların elindeki zenginliği almak gibi bir iktisadî faktör de belirleyici oldu mu?

Şüphesiz, ama iktisadî faktör birinci derecede belirleyici de- ğil- di bana göre. "Bu toplulukların elindeki zenginlikleri alalım ve bundan faydalanalım" gibi bir saikle bu işin yapılmadığını bili- yoruz. Çünkü dönemin Alman veya Amerikan yetkilileri bu işin yaratacağı ekonomik çöküş konusuna dikkatleri çektiklerinde, "her şeyi göze aldık, ekonomik olarak istediği kadar bu işten zarara uğrayalım, biz bu işi yapacağız" dendiğini biliyoruz. Ge- nel hristiyan kesim içerisinde komprador burjuvazi diyebilece- ğimiz kesim çok cüzi bir kesimdir. Anadolu'daki Ermeni toplu- luğunun büyük bir kısmı köylüydü. Zaten İstanbul'da yaşayan, elit grup diyelim, tehcirden o derece etkilenmedi.

İstanbul tehcirin en az gerçekleştiği yer olmuş galiba...

Evet. Ama bunu genel olarak Türkiye'de soykırımın olmaması- na gerekçe olarak gösterirler. Oysa İstanbul'dan da çok sayı- da Ermeni sürülmüştür. Kayıtlarda bunlar mevcuttur. Anılar- da, Beyoğlu'nda insanların nasıl topluca götürüldüğü anlatılır. Ama tabii, burası merkez olduğu ve burada Batı'nın büyük baskısı olduğu için İstanbul Ermenilerine diğer bölgelerde ol- duğu denli dokunulamadı. Ama buradakilerin de topuna yakın yollarına ilişkin plan vardı.

Doğudaki şartlara tekrar dönersek, burada Kürtlerle Ermeni- ler bir arada yaşıyordu. Tehcir sırasında ve öncesinde onla- rın birbirleriyle ilişkilerin nasıldı?

İlişkileri çok sıcak değildi. Çünkü sürekli olarak karşılıklı tah- rik ediliyorlardı. Ruslar örneğin, Ermenileri -bunu Rus belgele- rinden biliyoruz- bir taraftan Osmanlı yönetimine karşı silah- landırırken, diğer taraftan da Kürtleri Ermenilere karşı örgütlü-

yorlardı. Aslında Ermeni problemi resmî uluslararası diploma- siye Ermenileri Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından koru- mak çerçevesinde girmiştir. Bu ta eski tarihlere kadar giden, göçer ve yerleşik toplulukları arasındaki bir çatışmaydı; gide- rek ulusal bir muhteva kazandı ve bu nedenle Kürtlerle Erme- niler o denli banş içinde bir arada yaşayan topluluklar değildi. Osmanlı yönetimi de, Hamidiye Alayları örneğinde olduğu gibi, Kürt toplulukları Ermenilere karşı sürekli kullanıyordu. Nitekim 1915 tehciri sırasında en çok kullanılan güçlerden biri Kürt- lerdir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın en önemli kaynaklarından biri Kürt aşiretleriydi.

Teşkilat-ı Mahsusa'da başka kimler bulunuyordu?

Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri üç ayrı kaynaktan derlendi. Birin- cisi, Kürt aşiretleriydi. Diğer önemli kaynaklar da hapishane- lerdi; hapishanelerdeki katilleri özel olarak çıkartıp eğiterek Teşkilat-ı Mahsusa'ya aldılar. Üçüncü önemli kaynak da, Kaf- kasya ve Rumeli göçmenleriydi. Onlar da büyük intikam arzu- larıyla gelmiş oldukları için, Teşkilat-ı Mahsusa içerisinde eği- timden geçirilerek tehcir sırasında kullanıldılar.

Yani tehcir, Kürtlerle Ermenileri birbirine yaklaştırmadığı gi- bi, tam tersi oldu...

Evet. Birçok Kürt aşireti olanların içinde yer almıştır. Fakat ge- nel değerlendirmelerden de uzak durmak gerek. Örneğin Der- sim'de 30 bin dolayında Ermeninin Kürtler tarafından kullanıl- dığını biliyoruz.

Tehcir sırasında bölgeden bölgeye farklı tavırlar alındığı gö- rülüyor. Olayın akışı nasıl oldu?

Elimizdeki belgelere göre, İttihad-Terakki merkez umumisinin

➤ Hamidiye Alayları

önde gelen elemanlarının Doğu Anadolu'ya gittiklerini ve plan- larını uygulamaya koyduklarını biliyoruz. Önce Teşkilat-ı Mah- susa birlikleri oluşturulmaya başlanır; merkez üs Erzu- rum'dur. İkinci dereceden üsler Trabzon ve Van'dır. Trab- zon'da Almanlarla birlikte çalışmaya başlarlar. Bütün bu işleri devletin dışında gösterebilmek için de Erzurum-Trabzon ara- sında bir yerlerde yaptıkları özel bir toplantıda "Kafkas İhtilâl- ciler Cemiyeti" adında gizli bir örgüt kurarak bütün faaliyeti bu örgüt üzerinden yürütürler. Bakın şu çok önemli: Osmanlıların resmen savaşa giriş tarihi 1914 Kasım ayıdır; halbuki fiilen savaşa 1914 Ağustos sonunda girmeye başlarlar. Rusya için- de Teşkilat-ı Mahsusa seferlere başlar. İlk seferler, Van civa- rında ve kuzeyde Ardahan, Artvin, Ardanuç bölgesinde yapılır. Büyük başarılar elde edilir. Daha sonra yenilgiler alınır. Bunlar kasım-aralık aylarında alınan yenilgilerdir. Bu yenilgilerde Er- meni gönüllülerinin Ruslara önderlik etmesinin de kısmî payı vardır. Örneğin aralıkta Bahaeddin Şakir ölümünden zor kurtu- lur. Bu yenilgilerden alınan dersin üstüne Sarıkamış yenilgisi de binince, Bahaeddin Şakir bölgede faaliyet gösteren çeşitli Ermeni çetelerine ilişkin dokümanları da eline alarak İstan- bul'a gelir. İstanbul'da merkez umumide bir dizi toplantılar ya- pılır. Tahminimize göre, tehcir kararı büyük ölçüde bu toplantı- larda alınır.

Bu konuda belgeler var mı?

Elimizdeki önemli belgeler şunlar: Birincisi, İstanbul'da 1919- 21 yılları arasında yapılmış yargılamalarda kullanılan belgeler- dir. Bunlar ana iddianamede geçer. Ayrıca duruşmalarda oku- nan bazı belgeler vardır. Ana dava dışında görülen Yozgat, Trabzon gibi iki önemli dava başta olmak üzere, otuzun üye- rinde tek tek dava var. Bu davalarda toplam 16 idam cezası verilir, üç idam gerçekleşir. Ve 150'nin üzerinde insan doğru- dan mahkemenin önünde yargılanır.

Tehcire katıldıkları suçlamasıyla yargılananlar resmî görevli- ler mi, yoksa çoğunlukla siviller mi?

Yargılananlar iki kısma ayrılır. Birincisi, dönemin kabine üyele- ridir. 1914-15 yıllarının kabine üyelerinin tümü yargılanır. İkinci- si, Merkez-i Umumi üyeleridir. Bu ikisi ana dava içinde görü- lür. İkinci dava, parti sekreterlerinin davasıdır. İttihad-Terakki parti sekreterleri tehcirde çok özel rol oynamıştır. Üçüncüsü

de lokal davalardır. Bu lokal davalarda yerel subaylar, kaymakamlar veya sivil halktan tek tek, ama görevle bu işe katılmış insanlar yargılandılar. Mahkeme dokümanları arasında, örneğin salt Ankara bölgesinde 40'ın üzerinde orijinal telgraf ele geçirilmiştir. Bu belgeler şu anda nerededir, bilemiyoruz. Örneğin Yozgat davasında bir takım telgraflar okunur. Bunlar, parti sekreterlerine veya subaylara ait telgraflardır. Bu telgraflarda "Sevk, imha mânâsındadır. Sevki imha mânâsında anlayınız" denir.

Bunlar merkezden yerel yöneticilere tehcir emirlerinin verildiği telgraflar mı?

Evet. Örneğin Reşit Akif Paşa mütareke sonrasında ilk Ali Rıza Paşa kabinesinde Şurayı Devlet Bakanı sıfatıyla görev almıştı. Kasım 1918'de Meclis'te yaptığı bir konuşmada şöyle der: "Ben kabinede görevliyken, Dahiliye Nezareti'nin gizli tehcir kararını gördüm. Ve buna binaen de bölgelere gizli emirlerle parti sekreterleri yollanarak imha emirleri verildi." Sadece resmî belgeleri izleyerek olayın bir rekonstrüksiyonunu yapamazsınız. Çünkü bakanlar kurulunun resmî tehcir kararı 1 Haziran tarihidir; resmî gazetede yayınlanmıştır. Fiilen ise tehcir, mayıs başında başlamıştır. Bakanlar kurulu kararının alınmasının nedeni, 24 Mayıs 1915'te, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Osmanlılara ultimatov vererek "soykırım, imha haberleri kulaklarımıza gelmektedir; bundan dolayı her kabine üyesini sorumlu tutup mahkemeye çıkaracağız" demeleri olmuştur. Resmî Türk tarihçisi Yusuf Hikmet Bayur'un izahına göre, Talât Paşa bireysel sorumluluktan kurtulmak, olayı hükümetin sorumluluğu haline getirmek için alelacele bir hükümet kararı aldırır. Bakanlar kurulunun kararında, "başlamış ve devam etmekte olan tehcir eylemi" diye geçer. Zaten başlamış olan tehcir eylemine bir şekil şemal vermek üzere karar alınır. Dahiliye Nezareti'nin tehcir kararını bölgelere bildirdiği tarihin mayıs başları olduğunu tahmin ediyoruz. Bu da, Van Ayaklanması diye bilinen 24 Nisan ayaklanmasının sonrasına denk düşer. Bunları Vehip Paşa'nın ifadelerinden de biliyoruz. Vehip Paşa, Mahmut Paşa'dan sonra 3. Ordu Komutanı olarak 1916 başlarında Erzurum'a atanır. Yaptığı ilk işlerden biri, Sivas'tan güneye doğru yollanmakta olan yaklaşık iki bin kişiden oluşan Ermeni amele taburunun imha edil-

mesini duyması üzerine, iki subayı tutuklattırmak ve idam ettirmek olur. Bu subaylar, ifadelerinde "biz tehcire ilişkin emirleri kaymakamdan, imhaya ilişkin emri de parti sekreterinin üzerinden Bahaeddin Şakir'den aldık" derler. Bu, Reşit Akif Paşa'nın ifadesiyle de uyuyor. Yani çifte bir yol izlendi. Bir taraftan Talât Paşa Dahiliye Nezareti üzerinden kaymakamlar ve valilere tehcir emrini yolladı, diğer taraftan parti sekreterleri üzerinden de bu iş örgütlendi. Örgütleyen de, Bahaeddin Şakir ve arkadaşlarıyla parti sekreterleri ve Teşkilat-ı Mahsusa'ydı. Parti sekreterleri imha emrini her bölgedeki vali ve kaymakamlara götürüp elden verdiler. Bunlara ilişkin ifadeler de var. Örneğin bir kaymakam, Yozgat davasında "bana emir elden geldi, belgeyi okuttu, ben de bana yazılı emir vermesini söyledim, vermedi" der. Aşağı yukarı yirmiye yakın vali ve kaymakam, yazılı emir olmadan tehcire katılmayacaklarını söyledikleri için görevden alındılar. Sanıyorum dört devlet görevlisi de öldürüldü. Bütün eylemi Talât Paşa kendi evindeki telgrafhanesinden kontrol ediyordu. Türk tezinde deportasyonun (tehcir) amacının cephenin arkasındaki Ermenileri boşaltmak olduğu ileri sürülür. Bu tamamen gayriciddi bir iddiadır. Çünkü sürdürdükleri yer cephedir -Irak çöllerine sürüyorlar. Cephenin arkasını boşaltmak isteyen adam cephenin içine sürer mi? İkincisi, batıdan sürüyorlar. Konya'dan, Kayseri'den, Bursa'dan, İzmir'den, Kırklareli'nden, Tekirdağ'dan, Edirne'den, Bolu'dan Ermenileri sürüyorlar. Ayrıca bütün varış yerlerinde, yollarda herhangi bir tedbir almamışlardı.

Tehcirin merkezi ve planlı olduğunu gösteren başka belgeler, tanıklıklar var mı?

Örneğin Boğazlıyan kaymakamı Kemal, soruşturma ifadesinde imhaya ilişkin gizli emri bizzat İstanbul'dan, Talât Paşa'dan aldığını söyler. Diyarbakır valisi Fevzi, imhaya ilişkin emrin kendisine İstanbul'dan verildiğini bir Alman subaya söyler. Yine Bayburt davasından idam edilen Nuri, imhaya ilişkin emrin kendisine doğrudan İstanbul'dan geldiğini ve bu emre uymayanların da öldürüleceğinin bildirildiğini söyler. Bunlar mahkeme tutanaklarında geçer. Ayrıca Tanin gazetesi kurucularından Hüseyin Kadri Bey anılarında yazar. Lübnan bölgesinde Cemal Paşa'nın ricası üzerine oraya göç ettirilmiş Ermenilerin iskânı problemiyle uğraşmaktadır: "İttihad-Terakki

beni burada kullanıyor. Bunların Ermenilerin ihtiyacını karşılamak gibi bir niyeti yok, bunların dertleri imha. Yok etmek istiyorlar, meseleleri çözmeye yönelik hiçbir faaliyet yoktur” diye anlatır. Hepsi bir yana, örneğin Amerikalıların Ermeni göçmenleri alma teklifi vardır, reddedilir. Yahudi soykırımında bile, Naziler “Yahudileri alın” diye başka ülkelere başvururlar. Başka ülkeler Yahudileri almaz. Amerikalılar aşhaneler açma teklifinde bulunurlar, “çadırlar verelim, yiyecek yardımı yapalım” derler; hepsi reddedilir. Erzurum’daki Alman konsolosu sırf ekmek dağıttığı ve insanî yardımda bulunduğu için İttihatçıların şikâyeti üzerine Almanlar tarafından görevden alınır.

Tehcirde Almanların büyük rolü olduğu, en azından olaya göz yumdukları yaygın bir sav. Bunun doğruluk payı sizce nedir?

Bu konuda araştırma yapan bazı tarihçilerin açıkladıkları belgelerden kalkarak, Alman rolünün bugüne kadar iddia edildiğinin çok ötesinde olduğunu söyleyebiliriz. Sadece bir göz yumma değil, destekleme, hatta fikir verme söz konusu. Enver Paşa’nın kurmayındaki bazı Alman subayların doğrudan tehcir emirlerine imza attıkları biliniyor.

Peki bu olaydan Almanya’nın beklentisi, çıkarı neydi?

Alman hükümetinin esas politikası tabii ki Osmanlılarla birlikte savaştan galip çıkarak İngiliz ve Rus yayılmacılığına karşı bölgede güçlü bir devlet oluşturmaktır. Bundan dolayı da, Osmanlılarla birlikte hareket etmeyi düşünüyorlardı.

Belgelere göre tehcir için belli bir sayısal hedef belirlenmiş miydi?

Ermeni topluluğun nüfusunun sorun olmayacak düzeye, yani yüzde 5’e indirilmesi şeklinde resmî karar alınır. Kamuran Gürün’ün kitabında da resmî belge olarak vardır bu. Hiçbir bölgede Ermeni nüfusu yüzde 5’in üzerine çıkmayacaktır!..

Tehcir emirleri geldiğinde yerel yöneticilerden veya halktan bir karşı çıkış görülüyor muydu?

Yerel çalışmalar bu konuda çok zayıf. Ben sadece ana iddianamede olanları biliyorum. Örneğin Kastamonu halkı bir heyet olarak gider, bu tür işlerin yapılmaması gerektiğini söyleyerek engel olmaya çalışır. Bolu’da ve Ankara’da da benzeri girişimler olur. Birçok bölgede sivil halk bu tür girişimlere engel olmaya ve Ermenileri korumaya çalışır. Bazı bölgelerde

doğrudan idarecilerin kendileri karşı çıkar. Karşı çıktıkları için görevden alınanlar olur. Karşı çıkmayarak Erzurum valisi Tahsin gibi kendi bölgelerinde deportasyonun Ermenilerin burnu kanamadan gerçekleştirilmesini sağlayanlar olur. Kendi bölgesinden alır, öteki il sınırına götürür, verir. Yerel uygulamalar çok farklıdır. Bu nedenle, bizim üzerine yükseleceğimiz bir başka tarihimiz de vardır. Örneğin Yozgat davasında Kaymakam Kemal’in idam edilmesinde en önemli neden, Yozgat müftüsünün verdiği ifadedir. Yozgat müftüsü, eylem sırasında ve eylemden sonra olayı engellemeye yönelik yaptığı faaliyetleri anlatır. Ve Kemal’in bu işi ne derece büyük bir ihtirasla yaptığını da söyler. Müslüman bir zatın ve diğer bir takım Türklerin ifadeleri bu idam kararında belirleyici bir rol oynar.

Uygulamalarda resmî görevliler mi, yoksa sivil halk mı daha etkili oldu?

Esas olan, Bahaeddin Şakir’e bağlı Teşkilat-ı Mahsusa birlikleridir. Biraz ek bilgi vereyim bu konuda: Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, ilk önce Harbiye Nezareti’ne bağlı olarak kurulmuşlardır, 3. Ordu’ya bağlıdır. Daha sonra, yukarıda sözünü ettiğim yenilgilerden, Van, Ardahan ve Artvin bölgesindeki yenilgilerden sonra Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri dağılırlar. Giderek müslüman köyler için de sorun olmaya başlarlar; bunlar çapulcudurlar. Sonuçta, orduyla Teşkilat-ı Mahsusa arasında ciddi problemler çıkar. Bunun üzerine Bahaeddin Şakir İstanbul’a gelir ve yapılan pazarlıklar sonucunda Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ordunun denetiminden çıkartılır ve partiye bağlı sivil, paramiliter örgüt haline gelir. Daha sonra, tehcir sırasında, gerek Talât Paşa’nın, gerek Harbiye Nezareti’nin bölgelere yolladıkları tamimler vardır. Buna göre, resmî ordu hiçbir biçimde tehciye katılmayacak ve karışmayacaktır. Şüphesiz ordunun da katıldığı birçok yer vardı, fakat bu kendi başına ayrı bir tartışma konusudur. Ama elimizdeki belgelerden kalkarak söyleyebiliriz ki, tehcir işi esas olarak a) Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak görev yapan jandarmanın, b) Teşkilat-ı Mahsusa’nın işidir. Bunun dışında bazı bölgelerde sivil halk da vardır.

Tehcir sırasında ne kadar Ermeninin öldüğünü biliyor muyuz?

Rakamlar üzerine çok tartışılıyor. Fakat bu konuda iki şey önemli: Birincisi, 1918’in kasım veya aralık ayında dönemin

Dahiliye Nezareti bünyesinde bir soruşturma komisyonu oluşturulur. Bu komisyonun yaptığı soruşturmanın sonuçları, 1919'un başlarında Dahiliye Nazırı Celâl Bey tarafından resmen açıklanır. Bu rakamlara göre, öldürülen Ermeni sayısı 800 bindir. Bu, resmî Osmanlı sayısıdır. Bu dönem herkes, Mustafa Kemal Paşa da, bu sayıyı kullanır. Buna 1919 sonrası Kafkasya'da ölen Ermeniler dahil değildir. Rus arşiv belgelerine göre, 1919-21 arasında Kafkasya'da ölen Ermeni sayısı 200 bindir. Bu da ayrı bir konudur. Ama Osmanlı topraklarında 1915-17 arasında ölen Ermeni sayısı, resmî olarak 800 bindir. 1927'de Türkiye Genelkurmayı, savaşta kayıplar üzerine bir kitap yayınlar. Burada öldürülen Ermeni sayısı 800 bin olarak verilir. Buna ilişkin Yusuf Hikmet Bayur, düştüğü dipnotta "bizim elimizdeki bilgilere göre bu sayı doğrudur" der. O dönemde herkes bu sayıyı kullanır, Mustafa Kemal de bu sayıyı kullanır. Türkiye'de sayıyı az gösterme tartışmaları yapılıyor. İşin ilginç, sayı giderek düşürülüyor. En son 300 bine düşürdüler. 1916 yılında, henüz daha eylem sürerken, Enver Paşa'nın kendisi 600 bin rakamını kullanmıştır. Bir yandan bu sayıları sürekli düşürüyoruz, diğer yandan da bu tehcire gerekçe olarak gösterilen Ermeni eylemlerinin sayısını sürekli artırıyoruz. Şimdi açınız herhangi bir ideolojik propaganda kitabını, kırk veya elli tane eylem sayar size. Osmanlı hükümetinin o dönemdeki resmî açıklamalarında gösterilen olay üç veya dördtür. Rakamlara ilişkin esas sorun, Türkiye'de bu konuya ilişkin utanç duygusunun yokluğudur. Bu konudaki Türk belgelerinde "bu çok acı bir olaydır ve tekrar etmemesi gerekir, bundan üzüntü duyuyoruz" cümlesi yoktur. "Gerekirse tekrar edilir" fikri daha egemendir. Beni asıl korkutan budur.

Kurtuluş Savaşı sırasında, Ermeni meselesi konusunda, genel toplumsal ruh hali nasıldı?

1918-19 yılının basını okunduğunda, büyük bir İttihatçı düşmanlığı görülür. Gerek Anadolu'daki kurtuluş hareketi, gerekse İstanbul hükümeti İttihatçıların yargılanmaları ve suçluların cezalandırılması gerektiği konusunda aynı fikirdedirler. 1919 Ekim'inde imzalanan Amasya Protokolü'nün birinci maddesinde, "suçluların yargılanması siyaseten elzemdir" denilir. İttihatçı önderleri yargılama arzusunun güçlü olması-

nın nedenlerinin başında, barış koşullarının böylelikle daha kolay ve daha hafif sağlanacağı düşüncesi gelir. Böyle olduğunun görülmesiyle, yargılama konusundaki ısrar da geriler. Yani bu gerilemenin asıl nedeni, Batılıların tehcir nedeniyle Türkleri cezalandırmak istediklerini ve bu amaçla, Osmanlı egemenliğini tanımayacaklarını ilan etmeleri idi. İkinci neden, Ermenilerin Büyük Ermenistan planının varolması ve bir Türk-Ermeni savaşının yaşanmasıdır. 1919-21 arasında, bugünkü Yugoslavya'dakine benzeyen karşılıklı bir etnik arındırma savaşı oldu. Bütün bunların sonucunda, başlangıçta varolan suçluların cezalandırılması fikri giderek geriledi. Türk kurtuluş hareketinin önderleri, Batı'nın suçluların cezalandırılması konusundaki taleplerini kendi egemenlik haklarına müdahalenin dolaylı bir yolu olarak gördüler. Bunun önüne geçmek için, çok ilginçtir, Mustafa Kemal hareketi, İngilizlere üç defa yargılama sözü vermiştir.

Yargılama ulusal mahkemelerde mi olacaktı?

O dönemde, Paris Barış görüşmelerinde çok büyük bir tartışma vardır. Tartışmanın ana noktası, "savaş suçluları" ve "insanlık suçluları"nın nasıl yargılanacağıdır. Birinci eğilime -büyük ölçüde İngiltere'nin eğilimidir- göre, uluslararası bir mahkeme kurulmalı ve bu mahkemede suçlular yargılanmalıdır. İlk defa "insanlık suçu" kavramı da 1914 Mayıs'ında Türklere karşı kullanıldı. İkinci eğilim ise, bu tür uluslararası bir yargılamanın hukuken mümkün olamayacağı idi. Bu, Amerikan teziydi. Amerikalılar, ulusal mahkemede cezalandırmayla kifayet edilmesinden yanaydı.

Benim kanaatim, eğer Türklerin egemenlik hakkını tanımının ön şartı olarak kırım suçlularının yargılanması bir şart olarak koşulsaydı, yani İngilizler "tamam, Misak-ı Millî sınırlarını tanıyoruz, ama kırım suçlularının cezalandırılmasını yapacaksınız" deselerdi, Mustafa Kemal hareketi buna hazırı ve bunu yapacaktı. Çünkü Mustafa Kemal zaten İttihatçılarla hesaplaşmak istiyordu.

Cumhuriyetten sonra giderek inkâr politikasının benimsenmesinin nedeni, sizce Batı'nın baskısına karşı bir reaksiyon muydu sadece?

Çok genel olarak söylersem, Anadolu hareketinin bu konunun üzerine gidememesinin yukarıda saydıklarımın başka-

bir nedeni daha vardı. Cumhuriyetin kurucu kadrolarının bir kısmının soykırım iddiasıyla suçlanan İttihat ve Terakki Partisi'nden geliyor olmaları ve bunlar hakkında uygulamalara katılma veya bundan zenginleşme konusunda iddiaların varolması çok önemli bir nedendi. Bugün biz biliyoruz ki, Yunan işgaline karşı veya Ermeni tehlikesine karşı ilk Kuvayı Milliye birliklerini kuranlar, büyük ölçüde eski Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarıydı. Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün çok yakını olan bir gazetecidir, o şöyle söyler: "İngilizler İstanbul'u ele geçirdiğinde, soykırıma katılma nedeniyle suçlu olanları yakalamaya ve yargılamaya başladılar; gocunanlar Anadolu'ya kaçtı." Bu insanlar, ya yakalanma, idam da dahil büyük cezalarla karşılaşma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar ya da Anadolu'ya gidip direnişi örgütleyeceklerdi. Marmara, Ege ve Karadeniz bölgesindeki Kuvayı Milliye birliklerinin kurucularının önemli bir kısmı, Teşkilat-ı Mahsusa'yı örgütlemiş, Ermeni tehcirinde görev aldıkları ve doğrudan katıldıkları suçuyla aranan insanlardı. Daha sonra da bunların önemli bir kısmı, cumhuriyetin önemli görevler de aldılar. İttihat Terakki Partisi'yle cumhuriyet hareketinin kurucu kadroları arasında ciddi bir süreklilik vardı. Ve bu, Mustafa Kemal'in bu konuda önündeki en önemli engellerdendi.

Buna başka faktörler de eklemek gerekir. O dönemde, insanlık suçu ve bu suçtan dolayı insanların yargılanması gibi bir kültür de tabii ki yoktu. Bu, büyük ölçüde Nürnberg'den sonra yerleşti. Devletlerin dokunulmazlığı olduğu ve devletlerin bu tür eylemleri yapabileceği, bir hukuk prensibi olarak kabul ediliyordu.

Bir meşruiyeti vardı yani...

Evet. Devletin ve devlet yöneticilerinin kutsal ve dokunulmaz olduğu, bu anlamda devlet adına yaptıkları eylemlerinin de dokunulmaz olduğu hukukî bir tez olarak kullanılıyordu. Paris'te Amerikalılar da kullandı bunu.

Türkiye'de resmî görüşü savunanların dışında, tarihçiler niye bu konuya yeterince eğilmedi? Bu konunun tabulaşmasının nedenleri ne sizce?

Düşündüğümde, iki-üç önemli faktör görebiliyorum. Birincisi, psikolojik faktör diyelim, bu, Türkiye toplumundaki hafıza kaybıyla doğrudan orantılı. Biz hafızası zayıf bir topluluğuz.

1928'de Latin harflerine geçiş, galiba büyük bir cinayetti. Çünkü toplumun kendisinden öncesiyle bağı büyük ölçüde koparıldı. Geçilmeyebilirdi. Ama dilbilimciler, geçilmesinin gerekli olduğunu savunuyorlar. Fakat bu geçiş, geçmişimizle bağlarımızı koparmayacak bir biçimde de yaşanabilirdi. Eserlerin transkripsiyonu ve çevirisi yapılabilirdi veya okullarda eski yazı eğitimi verilebilirdi. Bu da yapılmadı. Burada özel olarak cumhuriyet yöneticilerini suçlamak istemiyorum. Bilinçli veya bilinçsiz, toplumun kendi tarihiyle, kültürüyle, geçmişiyile bağı koparıldı... İkinci önemli neden, gene psikolojik: Biz bugün bile hâlâ kendinden emin olmayan, kendine güvenemeyen bir kolektif olarak yaşıyoruz. Cumhuriyete geçişi Türkler büyük acılar ve sancılarla birlikte yaşadılar, bu bir travmaydı. Sosyal psikolojide biliyoruz ki, insanların büyük şoklar ve büyük acılarla yaşadıkları geçmiş tecrübelerini kendi hayat hikâyelerini entegre etmeleri zordur... Üçüncü neden şudur: Eğer konu üzerinde konuşursak, cumhuriyetimiz hakkında, kendimiz hakkında oluşturduğumuz kanaatin, efsanenin yıkılma tehlikesi vardır... Biz, cumhuriyeti yoktan var ettiğimizi, cumhuriyetimizin "kendini yeniden kuruş savaşı" olduğunu düşünürüz. Oysa cumhuriyeti başka türlü değerlendirdiğimiz zaman, oluşturduğumuz bu olumlu tablo yıkılacaktır. Bu da kolay bir iş değil. Dolayısıyla, kendi hakkımızdaki imajımız, kanaatimiz sarsılacaktır. Başka önemli faktör, söylediğim gibi, cumhuriyetin kurucu kadrolarının içinde, uygulamalara katılmış insanların da bulunması iddiasıdır. Dedelerimizin, Kuvayı Milliyecilerimizin bir kısmının, büyük kahramanlar, idantite noktalarımız, kendisinde kendimizi tanımladığımız insanlar değil de, "suçlu"lar olduğunu bile söylemek zorunda kalabiliriz. Yapabilir miyiz bunu kolayca? Bunların zorluğu var. Fakat bir toplum bunun üzerine konuşmayı başaramadıkça, kendisi psikolojik olarak rahatlayamaz ve demokratik olamaz. Çünkü her tabulaştırma, sürekli bir eylemdir, sürekli bir enerji kaybıdır. Üstünü örtmek için sürekli enerji harcamak zorundasınız. Bu enerji harcama, bu tabu bölgesine ek, yan tabu bölgelerini yaratır. Tabuya yönelik her dokunma, her yaklaşma eğilimi sizi sinirlendirir ve agresif yapar, saldırgan kılar. Sonuçta siz huzurlu, sakin tartışan bir topluluk olmaktan çıkarsınız. İşte bu büyük enerji kaybı, sizin demokratik alanda rahatlatma-

nızın önüne güçlü bir engel olarak çıkar.

Biraz spekülâtif olacak ama, inkâr yoluna gidilmemiş olsaydı, sizce Türkiye’de ortak ruh hali, toplumun psikolojisi nasıl olurdu, tarih nasıl bir seyir izlerdi?

Kendi geçmişindeki olumsuzluklar üzerine konuşma rahatlığının o toplumlarda yeni kolektif cinnetlerin oluşmasının engelleyici faktörü olduğunu zannediyorum. Öyle olsaydı, Kürt problemi konusunda örneğin, bu denli şoven, bu denli milliyetçi bir arayışa girmezdik.

Şu anda en tahrif edilmemiş belgeler nerede bulunuyor?

Türkiye’deki arşivlerin durumu nedir?

Türkiye’de, konuya ilişkin resmî arşivlerden çok fazla bir şey çıkacağını tahmin etmiyoruz. Çünkü 1919 İttihat-Terakki yargılamalarında, mahkemelerde, gerek Ziya Gökalp, gerek Mithat Şükrü, gerek daha sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi’nde Doktor Nâzım, ifadelerinde çok açık bir biçimde, İttihat-Terakki’ye ilişkin belgelerin alınıp götürüldüğünü söylüyorlar. Bunların önemli bir kısmının imha edildiğini biliyoruz. Örneğin, Talât Paşa’nın iki bavul belgeyi imha ettiği anılarda geçer. Ayrıca, Dahiliye Nezareti’ne bağlı emniyet teşkilatında bir polis müdürünün -II. Şube müdürüdür zannediyorum, Ahmet Bey galiba- İngilizlere verdiği ayrıntılı bir rapor var. Bu raporda “biz arşivlerde iyi bir temizlik yaptık” diyor. Dolayısıyla, ayrıntılı belgelerin bulunabileceğini zannetmiyorum. Fakat yine de tabloyu ta-

► Heybeliada, 1917... Savaşta gösterdiği “üstün başarı” nedeniyle Dahiliye nazırlığından sadrazamlığa yükselen Talât Paşa Bahriye Mektebi’ni ziyarette.

mamlayıcı çok önemli belgelerin çıkacağını tahmin ediyorum. **Sovyetler Birliği’nin dağılmış olması, Türkiye’nin o bölgede en azından iktisadî beklentiler içine girmiş olması da bu tartışma açısından olumlu bir konjonktür yaratmıyor mu?**

Tabii. Belki de şu andaki olumlu konjonktürün ana nedeni bu. Fakat ayrıca eklemek isterim, bu tür bir problem üzerine konuşurken başka birçok eğilim de çıkacaktır. “Boşver, bunları konuşmaya değmez, biz ticaretimize ve işimize bakalım” gibi bir eğilim de çıkacaktır. “Ne yapalım, olan olmuş, unut gitsin” gibi bir eğilim çıkabilir. “Hayır, unutturmayalım” deyip suçlayıcı bir eğilim çıkabilir. “Bir kazadır, bir sefer olmuştur, devamı olmaz” diyenler çıkacaktır. “Hayır, bu eylemde bir süreklilik vardır, bu bir Türk zihniyetidir, Türkler hep böyledir” türünden süreklilik arayanlar da çıkacaktır. Dolayısıyla, bütün bu tartışmalara hazır olmalıyız.

Almanya’da “Auschwitz luge” denen bir şey vardır. Yahudi soykırımının olmadığını söylediğiniz zaman ceza yiyebilirsiniz. Yahudi soykırımını kabul etmeyenlerle zaten tartışılmaz. Batı’daki diaspora Ermenilerinde de benzeri bir eğilim var. Soykırımı kabul etmeyenlerle tartışmama eğilimi çıkabiliyor. Ama Türkiye’de, bu da dahil, açık, sakın, rahat bir tartışma sürecinden geçmek zorundayız. Genel olarak bu tür konularda, iç huzuruna erişebilmek için hemen rövanşizme başvurulur. “Onlar yaptı, biz de yaptık. Biz yaptık, onlar da yaptı” gibi eşitleyici eğilimler çıkar. Türkiye’de de bu eşitleyici eğilimin ağır basabileceğini tahmin edebiliyorum. Ama önemli değil. Önemli olan, bu konu üzerine ayrıntılı, ciddi ve bugünkü anlamı üzerine tartışmaktır.

Zaman zaman Ermenilerin Türkleri toplu olarak katlettiklerine dair açıklamalar oluyor, toplu mezarlar bulunduğu ileri sürülüyor...

Nasıl oluyorsa, kemiklerden Ermeni değil de, Türk olduğunu çıkartıyorlar.

Bu tür toplu katliamlar hakikaten olmuş mu?

Maalesef, Batılı ve Ermeni tarihçileri kendi ısrarlarını göreceli duruma düşüreceği için bu konu üzerine fazla eğilmediler. Aslında kendilerine yapılan haksızlığın bile kabul edilmediği bir durumda Ermeni tarihçilerden bunu da beklemek haksızlık olur. Türkiye tarafı bu konuyu bir ideolojik propaganda vasıta-

sı olarak kullandı. Bu nedenle, Birinci Cihan Harbi sırasında veya öncesinde Ermeni eylemcilerinin bastıkları köylerde ne kadar insanı öldürmüş oldukları konusunda bir çalışma ben bilmiyorum. İkincisi, 1917 Ekim devrimi sonrasında, Rusların çekilmesiyle birlikte, çekilen Ermeniler intikam amacıyla bazı eylemler yaptılar. Altını çizmek gerek, bölge Rus işgaline 1915 sonlarıyla beraber girmiştir. 1917'nin başına kadar bölgede müslümanlara yönelik intikam eylemleri yoktur. Ne zaman ki Osmanlılar 1917 Erzincan Antlaşması'nı kabul etmeyip Vehip Paşa komutasında ilerlemeye başladılar, o zaman kaçan Ermeniler –geri çekilme sırasında açlıktan ve hastalıktan ölen Ermeniler de vardır– intikam amacıyla müslümanları, Erzurum'da, Erzincan'da, Kars'ta, hatta bazı bölgelerde camilere toplayarak öldürürler. Maalesef bu konulara ilişkin ciddi çalışmalar yoktur ve ne kadar müslüman öldürüldüğünü bilemeyiz. Ben bilmiyorum, yapılmış çalışma varsa da hiç rastlamadım şimdiye kadar. 1918'de mütareke sonrasında, Osmanlı Parlamentosu'nda ciddi tartışmalar olur. Bu tartışmalar, maalesef hiç kimse tarafından ciddi bir biçimde ele alınmamıştır. Bu tartışmaların tümünü okuduğumuzda, bugünkü tezleri orada da görürüz. Türkler sürekli bir biçimde durumu eşitlemeye çalışırlar: “Siz yaptınız, biz de yaptık.” Yani genelleme eğilimindedir. Ve genelleyerek rahatlamaya çalışıyorlar. Ve dolayısıyla da soykırımın özel boyutu, soykırım boyutu Türkler tarafından ortadan kaldırılmak istenir. Bir tür revizyonizm veya inkarcılık eğilimi vardı. “Evet, böyle şeyler olmuştur” diyen insanlar da bunu yapıyor. Ermeniler ise kendi problemlerinin özgül boyutuna vurgu yapmak istedikleri için diğer taraftan yapılanlara hiç değinmediler. Ciddi bir problem var ortada. Bir tarafta, resmî rakamla 800 bin insanın ölümüyle sonuçlanmış bir eylem, bir plan var; bürokratik bir eylem, bir parti, İttihat Terakki Partisi eylemi var. Öbür tarafta da yerel olarak işlenmiş suçlar var. Bu ikisini aynı düzeye koymayacağız, ama ikisinden de bahsedeceğiz. Bu nasıl olacak? Zannediyorum, burada, tarafların kendilerine ilişkin ideolojik zorluklarının yanında, asıl büyük zorluk, daha çok model zorluğudur. Bu, teorik bir problemdir. Öyle bir teorik yaklaşım modeli bulmak zorundayız ki, her ikisinden de hakkını vererek bahsedelim. Yani bunları eşitlemeyelim.

Gerek sosyolojide, gerekse şiddet üzerine yapılan diğer disiplinlerdeki çalışmalarda bu konuda bir teorik model kurulamadığı için de problem üzerine yeteri kadar gidilemedi. Bu konuda Almanya'da ciddi tartışmalar var. Çünkü aynı problemler orada da yaşanıyor. Yahudi soykırımı var, ama buna karşı Leipzig'in bombalanması var... Çekoslovakya'da Rusların işgalinden sonra Çeklerin Almanları katletmesi ve sürmesi var... Aynı şekilde, Polonya'da Almanların katledilmeleri ve sürülmeleri var...

Bir de, genel yaklaşım metodu olarak, şunu söylemek istiyorum: Katliamlar üzerine, toplu katliamlar ve kıyımlar üzerine, eğer hakikaten ciddi niyetli araştırmalar yapmak istiyorsak, her ulus grubu kendi yaptığı ile uğraşmak zorundadır. Her ulus grubu kendi yaptığını merkeze alabilirse, katliamlara engel olabilecek bir siyasal kültürü oluşturabiliriz. Dolayısıyla, Türkiye'de bizim esas problemimiz, başkasını bahane göstererek kendimizin yaptıklarının üstünü örtmekten vazgeçmektir. Kendi yaptığımız şiddet üzerine kendimiz büyük bir ciddiyetle gidersek, bu başkalarına da örnek olacaktır.

> "İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması". Derleyen: Osman Selim Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1998

İTTİHADÇILARIN SORGULANMASI VE YARGILANMASI

İsa'yı gücendirdiler, Muhammed'i de memnun etmediler

Osman Selim Kocahanoğlu'nun hazırladığı kaynak kitap "İttihat - Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması"ndan İttihat - Terakki kabineleri üyelerinin Divân-ı Âli'ye sevkleri hakkında soruşturma komisyonu mahiyetindeki 5. Şube'de yapılan tahkikatların Ermeni meselesiyle ilgili bazı bölümlerini ve Ferik Nâzım Paşa liderliğinde toplanan mahkemenin Teşkilat-ı Mahsusa ve Ermeni tehcirindeki rolüne dair karnamesini naklediyoruz.

Sadrazam Said Halim Paşa

Râgıb Neşâşibî Bey (Kudüs-ü Şerif mebusu): Efendim, divan-ı harblerce bazı kimseler mahkûm ve tağrib [sürgün] edilebilirdi. Fakat kadın ve çocukların bulundukları yerlerden çıkarılıp idam ettirilmesi için kanunda bir sarahat var mı?

Said Halim Paşa: İdam için olmaz, fakat kanunun tatbiki keyfiyeti var. Bundan maksad, galiba Ermeni meselesi, değil mi?

Reis: Tehcir meselesidir.

Said Halim Paşa: Evet, bu mesele tehcir meselesidir. Başkumandan vekili, ordu kumandanları, Ermenilerin bulunduğu mîntıkada ordu için bir tehlike mevcut olacağını söylediler ve bunları başka yere nakledelim dediler. Fakat "naklediniz" demekle "öldürünüz!" mânâsı çıkmaz ki... Bunun tatbikatı fena olmuş. Şimdi siz bir kanun tanzim etseniz ve bunu memur fena tatbik etse, kanunu yaptığınızdan dolayı mes'ul olur musunuz?

Râgıb Neşâşibî Bey: Fakat tatbikat esnasında bazı fecayi'i olduğunı işitmediniz mi?

Said Halim Paşa: Her şeyde olduğu gibi, bu fecayi'i de olup bittikten sonra işittim.

(...) Bilahare icra edilen taharriyat [yazışmalar] neticesinde, Ermenilerin bu bâbdaki sui fikri tamamıyla ayân oldu. Fakat maalesef icrasına memur olanlar, kanunu fena bir halde tatbik eylediler. Sızıntı-

lar işitilmeye başlanınca müsebbiblerin buldurulması ve cezalandırılması için tahkik komisyonları teşkil eyledik ve bu komisyonlara da memlekette namus ve iffeti ile temayüz etmiş zevatı intihab eyledik. Tahkikat-ı lâzime icra edildi ve komisyon raporunu Dahiliye Nezaretine takdim eyledi. Memalik-i Şahanenin birçok kısmını gezip oldukça az bir müddette, tahkikatını ikmal eyleyen komisyonun raporu Dahiliye Nezaretinden Sadarete aylarca gelmedi. Mükerrer ve musirren [ısraren] bu rapor Dahiliye Nezaretinden talep edildiği halde, daha ikmal edilecek veya islah edilecek nukatı [noktalar] var diye, Dahiliye Nezareti taallül gösterdi ve binaenaleyh hakikati ketm eylemek [saklamak] azm-i kat'isinde bulunduğu anlaşıyordu. Talât Bey'in Dahiliye Nezaretinde kaldığı müddetçe bu işe bir hüsn-ü netice verebilmek imkânı kalmıyordu. Talât Bey'i de Dahiliye Nezaretinden iskat edebilmek selahiyetim dahilinde bulunmadığından, meselenin icab ettirdiği neticeyi istihsal mümkün olmadığı cihetle, daha münasib bir zamana talik etmek mecburiyeti hasıl oldu. Mamefih İstanbul'da ve gözümün önünde bulunan Ermeni ve Rumların da an-cemaatin tehcir edileceği, Ermeni erkân ve eşrafı tarafından bana ihbar edildiği zaman bu icraata kemal-i şiddetle mani oldum.

Adliye Nazırı İbrahim Bey

İbrahim Bey (Adliye nazırı): Evet, biz de bir takım fecayı'e muttali olduk ve bendeniz ondan sonra pek müteessir oldum. Çünkü bu hakikaten kabul edilebilir bir mesele değildir. Onun için, "birçok

> Dönemin sadrazımı Said Halim Paşa.

adamlar suiistimal ediyorlar, bu mesele hal edilmelidir" diye ısrar ettim. Bunun üzerine bir takım komisyonlar yapıldı ve komisyona Cihet-i Adliye ve Mülkiyeden birer memur tayin edildi. Hatta bendeniz bu komisyona üç zat tayin ettim ki bunlardan biri Cinayet Reisi Asım Bey'dir ve kendisi gayet namuslu, afif bir adamdır. Diğer Başmüdde-i Umumiye başmuavini Nihad Bey'dir; üçüncüsü pek iyi hatırlayamıyorum. Ben bunları çağırdım ve "beyefendiler, bir takım fecayı" mevzubahistir ve bu, devletin, milletin namusuna müteallik bir meseledir. Tahkikat yapacaksınız, yarın ahrette elim sizin yanınızdadır, kim bu yolda harekete cüret etmiş ise onu Zati İlâhinin huzurunda söyler gibi yazacaksınız" dedim. Bu komisyonlar Dahiliye Nezaretine merbut olduğundan muhabere ve raporları Nezaret-i Müşarün-ileyhaya aid idi. Bilahare bendeniz de Nezaretten çekilmiş idim.

(...) *Râgıb Neşâşibî Bey (Kudüs-ü Şerif mebusu):* Bir mıntika kumandanının harekâtı askeriyeye yapmak için aileleri nakil edebileceğine dair olan kanun, Meclisin ilk sene-i ictimaiyyesinde geçmiş idi. Fakat kumandanların adam kestirmeleri nasıl olur?

Reis: Adam kestirmek değil, şimdi kanundan bahsediyoruz.

İbrahim Bey: Mugayiri insaniyet olan kanun hangisi ise, gösteriniz, söyleyiniz, çünkü birçok kanunlar var, dediğiniz hangisidir? Bilmem ki... Fakat tehcir hakkındaki kanun, arz ettiğim vechile cihet-i askeriyeye ile Dahiliye Nezaretinin gösterdiği lüzum-u mübrem üzerine ihtiyar olmuştur zannındayım.

(...) Zannederim ki nazırlar, Kanun-u Esâsi mucibince, devletin siyaset-i umumiyyesinden müştereken ve nezaretlerine müteallik hususattan münferiden mes'uldürler. Bundan sarfı nazar, hiçbir Osmanlı, devletin siyaset-i umumiyyesini şekavet olarak kabul etmez ve böyle bir siyasete iştirak eylemez. Tehcir Kanununun tatbikinde yapılan istisnâ muameleler hükûmetin haberi, malûmatı olmadan yapılmıştır ve hükûmet, bu muameleye, vukuundan sonra muttali olmuştur. Bunun üzerine namuslu ve münasib memurlar tayin ederek bir hey'et-i tahkikiye izam etmiştir. Hatta tahdis-i nimet olarak söyleyeceğim ki, "Haza min fadlı Rabbî" memurin-i Adliyeden bu gibi suiistimalata kapılan bir memur olmamıştır; yalnız bir liva müdde-i umumisiyle bir müstantik olmak üzere Adliyeden iki memur bu rezaille iştirak etmiş ve derhal onlar da tecziye olunmuştur.

Râgıb Neşâşibî Bey: Hükûmet işitmemiş ne demek? Bu mesele bir gün değil, bir buçuk sene devam etti.

İbrahim Bey: Bu meseleler hakkında, esbab-ı mucibe olarak, Dahiliye Nezareti vesaiki cem ederek risaleler neşretti ve biz bu meseleleri sorduğumuz vakit Harbiye Nezareti "ordunun arkasını vurmak için bazı tertibat var; binaenaleyh orduyu kurtarmak ve ordunun

emniyetini temin etmek için tehciye mecbur olduk; bu, kumandanların daire-i selahiyetindendir” dedi. Bunun üzerine, “Pekâlâ, tehcir bir kanuna müstenid olarak yapmışsınız. Fakat bu rezalet nedir?” deyince, “aslı yoktur” dediler ve onun için hey’et-i tahkikiyyeler izamı meselesi birkaç defa mevzubahis oldu.

(...) *Hilmi Bey (Basra mebusu)*: Tehcirin menatıkı harbiyye olan yerlerde, ordunun emniyeti için yapıldığı buyuruluyor.

İbrahim Bey: Biz yapmadık, esbabı mucibe olarak askerler öyle söylediler.

Hilmi Bey: Filvaki kumandanlara selahiyet-i azime verilmiş idi ve menatıkı harbiyye olan yerlerde kumandanlar, maiyyetinde bulunanları, icabında istedikleri gibi tecziye edeceklerdi. Halbuki harb sahası olmayan yerlerde de birçok kimseler tehcir edildi ve menatıkı harbiyye olmayan yerlerde birçokları idam olundu.

İbrahim Bey: Ondan haberimiz yok.

Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey

Ahmed Şükrü Bey (Maarif nazırı, Kastamonu mebusu): Tehcir Kanunu ve buna dair yapılan kanunlar, müdafaa-i memleket ile uğraşan ordunun emniyetini temin etmek maksadıyla tanzim olunmuştur ve tehcir meselesi ordu kumandanlarının, karargâhların raporlarıyla yapılmıştır. Çünkü ordu kumandanları “hattı ricatimiz emin değildir” diye esbâbı muhtelif serdetmişler ve raporlar göndermişlerdir. Bunun üzerine emniyet edilmeyen halkın harb mıntıkası haricine ihraç olunmaları lazım geldi ve bittabi ordunun hattı ricatini, le vazımını temin için bir kısım halkın yerlerinden kaldırılması lazım gelince bu, kanunsuz olarak yapılamazdı.

(...) *Râgıb Neşâşibî Bey (Kudüs-ü Şerif mebusu)*: Ordunun arkasını tehdit edecek eşhas için bu kanun kaabil-i tatbik olsun, fakat kadın, çoluk çocuk hakkında kaabil-i tatbik midir? Bu meseleler Meclis-i Vükelâ’da müzakere edilmemiş ve suret-i resmîyyede bildirilmemiş olsa bile, bütün kabine ricalı bu vak’ayii işitmıştır. O halde Meclis-i Vükelâ bu hususta nasıl bir karar ittihaz etmişti? Acaba kumandanların bu icraatını tasvip edecek bir karar mı vermişti?

Şükrü Bey: Meclis-i Vükelâ’da buna muhatab olacak ya Dahiliye ve yahut Harbiye nazırıdır. Bu şeyleri Kabine Reisi ve onun rüfekaşı işittikçe nazırı aidinden sorar ve alacağı izahata ya kanaat eder, yahud kabineden çekilip gider. Binaenaleyh o vakit Dahiliye Nazırı, işitilen şeylere kanaat bahş cevablar vermiş olacak ki, mesele daha ziyade tamik edilmemiştir. Onun için buna dair Meclis-i Vükelâ’dan karar var mı, yok mu meselesine gelince, Meclis-i Vükelâ, şunu işittik, Dahiliye Nazırına sorduk diye bir karar vermez.

Râgıb Neşâşibî Bey: Diyarbekir Valisi bu gibi fecayî’e ictisarından

[facialara sebep olduğundan] dolayı azledilmiş ve fakat onbeş gün sonra Sivas’a vali tayin edilmiştir. Halbuki bu valinin azil sebebi, icraatı sakimesi idi. Böyle olduğu halde o, Meclis-i Vükelâ kararıyla vali tayin edilmişti. Mamafih, Meclis-i Vükelâ’da bulunanların hepsi bu vak’ayiden, fecâyiden suret-i hususîyyede haberdar idi...

Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey

Ahmed Nesimi Bey (Hariciye nazırı, İstanbul mebusu): İşbu Kanunun neşrinden biraz sonra doktorların tavsiyesi üzerine berayı tedavi Karlsbad’a gittim ve orada temmuzdan ağustos nihayetlerine kadar iki ay kaldım. Binaenaleyh şikâyet olunan ahvalın zamanı vukuunun kısmı küllisinde İstanbul’da bulunmadım. Avdetimden sonra bu tedbirin hîni tatbikinde bazı tedtiynet eşhas [kötü ruhlu kimseler] tarafından bir hayli suiistimalât irtikâb olunduğunu haber aldım. Bunun üzerine o vakit Dahiliye Nazırı bulunmuş olan Talât Bey’in nazarı dikkatini kemal-i ehemmiyetle celb ederek, bu hususta en müessir takibat ve tedbirin icrasını ve fazla olarak suret-i mahsusada teşkil olunacak komisyonlar vasıtasıyla fâillerinin meydana çıkarılıp tecziye edilmesini talep eyledim.

(...) *İlyas Sami Efendi (Muş mebusu)*: Beyefendi, tehcir muamelâtı olduğu vakit Hariciye Nezaretinde mi idiniz?

Ahmed Nesimi Bey: Hayır, Ticaret Nezaretinde idim ve bu kanunu imza edip etmediğimi bilmiyorum.

İlyas Sami Efendi: Beyefendinin müdellel ve muknî [delilli ve ikna edici] izahatına nazaran esas tehcirin kat’i ve zarurî bir lüzum üzerine yapıldığı anlaşıyor. Yani beyefendi, tehcirin gerek ordunun ve gerek memleketin emniyetini muhafaza için, hissedilen bir tehlike üzerine yapıldığı kanaatinde bulunuyorlar ve muamelede suiistimal eden mütecasirlerinin de şiddetle takiblerine, azillerine taraftar olduğunu söylüyorlar. Ben de aflarına mağruren söyleyeceğim ki, meşhur meseldir tabii İsa’yı gücendirdiler, Muhammed’i de memnun etmediler. Esasen tehcirin buyurdıkları gibi olduğuna heyet kanidir. Ancak bugün nasıl bir kabine çekiliyorsa, orduyu tehlikeden kurtarmak için ahalinin tehcirine karar verirken hükümet, senelerden beri o havalide kalan unsuru, ahaliye nazarı itibare almadı, düşünmedi?

Bu yüzden silâhsız, masum kadın, çoluk çocuk, Müslüman ahali çetelerin tecavüzleri ile heder oldu. Tehciye başlamadan evvel bunlar lâıykıyla nazarı dikkate alınmadı. İşte ben onu soruyorum. Tehcir edilenler ewelâ müsellaah çetelerin taarruz etmemeleri için tahtı temine [emniyet altına] alınır ve tehcir ondan sonra yapılır. Halbuki böyle olmadığı için nüfus-u umumîyyenin nisfı heder oldu. İslâm namına bir ferd kalmadı, binaenaleyh vilâyât-ı şarkiyyede tehcirden

heder edilen İslâm kanlarını nasıl düşünmelidir? Çetelerin İslâm ahaliye tecavüz edeceklerini neden nazarı itibare almadılar?

Meclis-i Mebusan Reisi, Hariciye ve Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe)

Halil Bey (Menteşe; Meclis-i Mebusan reisi, Hariciye ve Adliye nazırı): Bendeniz, Tehcir Kanununun esna-yı tanzim ve tatbikinde Berlin’de bulunuyordum ve o vakit, demin de söylediğim gibi kabineye dahil değildim. Berlin’de 1331 [1915] senesi martından haziranı nihayetine kadar kalmış idim. Bu müddet zarfında Berlin’de bulunan Zöhrab Efendi’nin mahdumu bana müracaat etti ve Varteks Efendi ile pederi Zöhrab Efendi’nin dahile sevk olunduğunu söyleyerek bu işe müdahale etmeğimi rica etti. Ben de derhal Dahiliye Nazırı beyefendiye bir telgraf çektim ve her ne sebeple olursa olsun mebusların bu gibi muamelelerden mâsun tutulması lâzım olduğunu söyledikten sonra, bittabi bence malûm olmayan esbab dolayısıyla Varteks ve Zöhrab Efendilerin İstanbul’da bulunmaları mahzurlu telâkki ediliyorsa, kendileriyle hususî surette görüşerek Avrupa’ya seyahatlerinin teminini tavsiye ettim ve bu suretle İstanbul’da bulunmalarından mütevellid mahzurların ref ve izale olunabileceğini ve mebusların her ne sebeple olursa olsun dahile sevkı muvafık olmayacağını mükerreren yazdım. Bittabi bunlar Dahiliye Nezareti dosyasında mevcuttur. Tetkik edersiniz.

Râgıb Neşâşibî Bey (Kudüs-ü Şerif mebusu): Bu müracaatlarınıza nasıl cevap verilmişti?

Halil Bey: Hiçbir cevap almadım, fakat İstanbul’a geldikten sonra iadeleri için çok çalıştım. Lâkin Diyarbakır Divân-ı Harbinin muhakeme talebi üzerine hükümet onları sevk etmiş olduğundan yoldan çevirmek kabil olmadı. Fakat Talât Paşa, ısrarım üzerine Diyarbakır ve Halep valilerine bu hususta şiddetli emirler verdi ve “bunların muhakemelerini tesri ediniz [çabuklaştırınız] ve sâlimen gönderiniz” dedi. Lâkin yolda giderken bir çete ile vâki olan müsademe neticesinde o çeteyi hükümetin elde etmesi ve şiddetle tecziye eylemesi için ısrar ettim. Bilâhare çete reisi ve efradı tutuldu ve zannedersem Şam Divan-ı Harb’inin kararı üzerine idam olundu.

Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesi’nin Teşkilat-ı Mahsusa hakkında karnamesi

İnfisahını ilân eden İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Reis-i Umumîsi Said Halim Paşa ile Meclis-i Umumi’sinin tabii âzâlarından olan Talât, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü ve Meclis-i Umumi âzâsından İstanbul muhahhası Kemal ve Ziya Gökalp, Dr. Rusuhî, Küçük Talât ve yine Merkez-i Umumi âzâsından olup Teşkilat-ı Mahsusa’ya memur bulunan Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım, Atıf, Rıza ve mezkur teşkilatın encümen idaresine dahil olan sabık Emniyet Müdür-ü Umumişi Aziz ve sabık merkez kumandanı Cevad Beyler hakkında icra kılınan tahkikatı ihtiva eden evrak-ı istintakiye ve Divan-ı Harb-i Örfi Müdde-i Umumîliğinin teferruatıyla yukarıda [balâda] yazılı bulunan iddianamesi mütalâa ve tetkik olundu.

(...) Bu Komitenin taşraya gönderdiği elemanlarından bazıları, reislerinin telkin ve işaretleri ve başka mahallerin İttihat ve Terakki muhahhaslarıyla Cemiyete yardım maksadıyla itaatkâr ve boyun eğen bazı memurlarla, safık ve cehaletle onlara iltihak eden ve miktarı pek çok olmayan bazı şahısların delalet ve yardımlarıyla, para ve mal yağması, ev ve ceset yakma, nüfus katliamı, ırza geçme, eziyet ve işkence gibi melânetleri yaptıkları, bu musibetlere uğrayanlara cins ve mezhep veya memleket ayrımı yapılmamakta olup bu meyanda mağdurların mühim kısmı gerçi Ermeniler ise de, büyük kısmı da diğer anâsırdan veya bilhassa her vakit ve her yerde Türkler olduğu, müddeiyatın cümlesindendir.

İşbu tahkikatın mevzuu olan madde-i muayyene, Ermenilerin tehciri sırasında muhtelif zaman ve mahallerde vukua getirilen ve her birinin faileri hakkında başka cihetlerden kanunî takibat yapılmakta olan faciaların mevzuu, münferit vakıalardan ibaret olmayıp, isimleri zikredilen kişilerden mürekkep bir merkezin kuvvetleri tarafından tertip olunan ve icraatının şifahi ve hâfî emir ve talimatlar vermek suretiyle yaptırılması ve idare edilmesi şeklindedir ki, tahkikat neticesinde ortaya çıkan deliller ve şahitler ile tahriri beyanat ve muteber vesikalar aşağıya dercedilmiştir. Şöyle ki:

(...) Diyarbakır’da yapılan kıt’al ve fecayinin firârî Talât Bey’in görmemezlikten gelmesi [iğmâz] ve teşviki ile tevâli eylediğini [Tertib 8, Vesika 1], Zor mutassarrıfı Ali Suad Bey’in de mümaileyh Talât Bey’e gönderdiği ve münderecatının “Vali ve yaveriyle komiser Memduh’un idamen tecziye edilmelerine dair” şifreli telgrafın

“HIFZ” kaydıyla iptal edilmesi teyid eder.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü İhsan Bey, Kilis Kaymakamı iken Dersaadet'ten Haleb'e gönderilen Abdulahad Nuri Bey'in, tehcirin imha maksadına müstenid bulunduğunu ve “Ben Talât Bey'le temas ettim, imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selâmeti bundadır” diyerek kendisi de iknaya çalıştığını bildirmektedir. [Evrak-ı İstintakiye Sahife 15]

Bursa Kâtib-i mes'ulü Dr. Midhat Bey'in Bolu mes'ul kâtibi iken, Kangin'dan [Çankırı] Bolu mutasarrıflığına Ankara vilâyetinden sürülen Ermenilerin yekûn 61.000.000'ne baliğ olduğunu, vilâyetteki İslâm ahalinin bu münasebetle İttihat ve Terakki ile onun meşrû evladı olan hükûmete itibar ettiklerini ve bu tesirin senelerce payidar olacağını, binaenaleyh bu yolda istikbaldeki saadetin temini için aynı harekete uymanın mucip faydaları olacağına dair servis çektiği mutasarrıf Müfid Bey'e 11 Eylül 1331 [1915] tarihiyle Dahiliye Nezaretine olan şifreli telgrafında yazılıdır. [Tertib 8, Vesika 2] Ki bununla, Bolu gibi hareket alanında bulunmayan ve sayılmayan bir mahalde, tehcirin ne askerî ve ne de inzibatî tedbirlerden olmayıp, Cemiyetin gayeleri ve arzusundan bahisle ve Midhat Şükrü Bey'e merciinden mülhem olduğunu anlatmaktadır.

Kısa bir müddetle Kangin'da [Çankırı] bulunan bu zâtın, Ankara vilâyeti halkının umumî hissiyatını uzaktan öğrenemeyeceği açıktır ve bulunduğu vilâyet ahalisinin hissiyatını bilmesi daha kolay ve tabii idi. Halbuki Kangin'nin bağlı olduğu Kastamonu Müslümanlarının muhitleri haricindeki vak'aları nefretle yâd ve telâkki ettikleri, hatta bir gün memleketin müftüsüyle, meşayih ve eşrafından bir büyük cemaatin Vali Reşat Paşa'ya aynen şu sözleri söyledikleri: “Civar vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevk eder gibi çoluk çocuklarıyla beraber dağbaşlarına çıkartarak katlediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazabı ilâhiden korkarız. Küfr ile hükûmet payidar olur. Zulümle hükûmet payidar olmaz. Aman rica ederiz, bizim vilâyette böyle bir muamele yapılmazın.” Ve Vali Reşit Paşa canibinden böyle bir hâle katiyyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine, sevinçlerinden gözleri yaşaşarak gittikleri, ikinci merbutun 15'inci sayfasındaki beyanatı tahririye ile müeyyettir.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve ona mülhak jandarmaların Erzurum vilâyeti mülhakatında Ermenilere olan tecavüz ve tecavüzleri tavzih eden Vali Tahsin Bey'in 15 Temmuz 1331 [1915] tarihli şifreli telgrafı: Faik adındaki bir mülâzımın Arabyan'ın dört kızını aldığını ve mülâzım Kemal Efendi'nin de 1863 lira ve 35 yük eşya ve pek çok mücevherat çaldığını, para ve kadın rezaletinin pek utanılacak şey olup mertliğe yakışmadığını ve bu vaziyetlerin nihayete erdirilmesi-

ni, bilhassa Teşkilat-ı Mahsusa namıyla türeyen çetelere her tarafta nihayet verilmesi ve Mamuretü'l-aziz [Elazığ] valisinin “bütün yollar kadın ve çocuk cenazesiyle doludur, defnetmeye yetişemiyoruz, mertliğimizi ve tarih-i millîmizi muhafaza etsek iyi olur” cümlelerini muhtevirdir. (Tertib 8, Vesika 4)

İşbu telgrafın Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesinde, firârî Talât Bey'e ait evraklar arasında bulunması, Zor Mutasarrıfı Ali Suad Bey'in yukarıda zikri geçen şifreli mühim telgrafının keyfiyet ve maksadı, hıfz ve iptalini teyid etmektedir.

Erzurum Teşkilat-ı Mahsusa reisi Bahaettin Şakir Bey imzasıyla Mamuretü'l-aziz valisi Sabit Bey'e, Nâzım Bey'e ait olmak üzere keşide kılınan fotokopisi [fotoğrafi] Tertibat 9'da bulunan şifreli telgrafın münderecatı: “Oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu?” “Sürüp yağmalandığını bildirdiğiniz muzır kişiler imha ediliyor mu?” “Yoksa yalnızca sevk ve izam mı olunuyor, açıkça bildiriniz kardeşim” şeklindedir ki, mumaileyh Resneli Nâzım Bey'in o sırada Mamuretü'l-aziz İttihat ve Terakki müfettişliğinde ve halen de firarda bulunması, Teşkilat-ı Mahsusa'nın imha vazifesiyle meşgul olarak Cemiyetle irtibatını kuvvetlendiren vesaidendir.

Samsun mes'ul kâtibi Rüşdü imzasıyla İttihat ve Terakki genel merkezine çekilip Midhat Şükrü Bey tarafından Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur edilen Dr. Nâzım'a 16 Kânunuevvel 1330 [Aralık 1914] tarihinde havale edilen telgraf dahi “Beşinci çete olarak Tufan Ağa kumandasıyla 55 kişilik bir çetenin motorla yola çıkarıldığı”nın mübeyyin olması, Teşkilat-ı Mahsusa ile Cemiyetin irtibat ve bağlantısını, Cemiyetin şubelerinin de öteden beri çeteler tertip etmekle meşgul olduklarını ortaya koymaktadır.

(...) Gerçi işbu çetelerin Seferberliğin başlarında harbe iştirak ettireceği duyurularak saf ve temiz insanlar iknaya gayret edilmiş ise de, bilahare kısmen aşağıda belirtildiği vechile, tehcire tabi tutulan kafilelerin katli ve infası amacıyla istihdam edildikleri, ol bâbtaki deliller, şahitler ve vesikaların heyet-i umumiyesinden sarahaten anlaşılmaktadır.

Katliamların Talât, Cemal ve Enver Beylerin emir ve malûmatları dahilinde cereyan ettiği (Tertib 11), bir 21 Temmuz 1331 [1915] tarihli Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz, Urfa, Zor vali ve mutasarrıflarına, yollarda kalan ölümler [emvâd] defn ettirilerek cesedlerin dere, göl ve nehirlere atılması ve yollarda terk ettikleri eşyaların yakılması hakkındaki Talât Bey'in şifreli telgrafı ve 4'üncü Ordu kumandanı Cemal Bey'e, Diyarbakır valisine “müstacel ve zat'a mahsus” kaydıyla ve 1 Temmuz 1331 [1915] tarihli telgrafında, “Fırat nehrinin güneye doğru sürüklediği cesedlerin [ecsâdın] isyan hareketinde maktûl düşen Ermenilerin cesetleri olması muh-

temel bulunduğundan bahisle, bunların mahallerinde defnettirilmesi, açıkta cesed bırakılmaması" lüzumu beyan olunmaktadır. (Tertib 11, Vesika 3)

Buna cevaben mümaileyh Cemal Bey'e çekilen 3 Temmuz 1331 [1915] tarihli ve "Zat'a mahsustur" işaretli şifreli telgrafta: "Fırat, vilâyetimizle pek az münasebettârdır. Sürüklenen cesetlerin Erzurum, Mamuretü'l-aziz cihetlerinden gelmeleri, burada isyan hareketinden maktûl düşenlerin ya metruk derin mağaralara atılmaları yahut da ekseriyetle yapıldığı vechile yakılmaları [ihrâk] suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır" denilmektedir. Sabık Zor Mutasarrıfı Ali Suad Bey, zikrolunan livaya sevk edilen Ermenilerin akıbetleri hakkında bilgi vermekte ve hatta Tasvir-i Efkar muharrirliğinde bulunmuş olup Halep'te ajans telgrafları tâbeden Agah Bey'in Zor Mutasarrıfı Salih Zeki Bey'e "senin için 10.000 Ermeni katletti diyorlar" demesine karşılık Zeki Bey'in "Benim namusum var, onbine tenezzül etmem, daha çık bakalım..." cevabını vermiş olduğunu Agah Bey'in rivayetine atfen dermeyan eylemektedir. (Tertib 6 ve Tertib 14, Vesika 4 ve Tertib 11, Vesika 1)

Mamuretü'l-aziz valisi tarafından Malatya mutasarrıflığına şifre ile verilen emirde, kat'i tebligata rağmen yine yollarda pek çok cesetlerin bulunduğu ihbar ediliyor. Bundaki mahzurlar izaha muhtaç olmadığı gibi, bunda geciken memurun şiddetle cezalandırılmaları Dahiliye Nezareti Celilesinden kesin olarak bildirilmekle, hudut dahilindeki bilumum cesetler jandarma ile ileri gelen memurlardan birkaç zâtın bu işe memur edilerek derhal her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır.

Diyarbakır'dan sevk olunan Ermenilerin 120.000 nüfusa baliğ olduğu hakkındaki Reşid'in [Vali Dr. Reşit] Dahiliye Nezaretine çektiği 15 Eylül 1331 [1915] tarihli şifre, vekâinin vüs'at derecesini ve ehemmiyetini isbata kâfidir. (Tertib 12, Vesika 1)

"Bir Ermeniye tesahüp edecek bir Müslümanın evi önünde idam edilmesi ve evinin yakılması ve memurlardan ise memurluktan atılarak Divan-ı Harbe sevk edilmesi ve himayeyi reva görenler ciheti askeriye den iseler, askerlikle ilişkilerinin kesilmesi ile muhakeme edilmek üzere Divan-ı Harplere tevdi olunmasına dair 3'üncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil" imzalı telgraf (Tertib 13, Vesika 1), bu fecayiide şeriatın yasakladığı şeyleri yaptırıma emri şer'isine, oralardaki Müslümanların ne gibi tedhiş ve tehdit altında muvaffak olamadıklarını, feca'at ve olaylardan mahallî İslâm ahalinin ve küçük memurların muaveze edilemeyeceklerini aklı selime telkin ve efkar-ı âdileyi tatmin eyler.

Trabzon Mebusu sabıkı Hafız Mehmet Bey'in Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle bindirildikleri ve gark edildikleri

ni mübeyyin ve fecayii Talât Bey'e bildirmiş ise de, Vali Cemal Azmi hakkında bir şey yapılmadığına mutazammın ifadesi (Tertib 15), Talât Bey'in vaziyeti cürmüyyesini tesbit eden esbab-ı teyidedendir. Erzurum Valisi Münir Bey'in 14 Kânunuevvel 1331 [14 Aralık 1915] tarihli şifreli telgrafı (Tertib 16), Erzurum - Kiğı yoluyla gönderilen zenginler kafilesinin sabık vali Tahsin Bey'in rızası hilafına olarak Merkez-i Umumi azasından Bahaeddin Şakir Bey'in tertip ettiği çete efradı ve Dersimlililer tarafından kati ve yağmaya maruz kaldıklarını ortaya koymakta ve binaenaleyh elde mevcut cürüm delilleri bunu teyid etmektedir.

Tehcir edilenlerin bazılarının sabık Kangırı Kâtib-i Mes'ulü ticaret erbabından Cemal Oğuz Bey'in teşkil eylediği Ulu Kurt çetesi tarafından, suret-i kıt'allerine dair Cemal Asaf Bey'in ifade mazbatası (Tertib 18) Cemiyet mümessillerinin Cemiyetin manzume-i merkeziyesine muzaf olması lazım gelen fiil ve hareketlerin bir cüz'üdür.

(...) Tahkikat neticesine nazaran, mezkur faciaları şiddetle reddedip herhangi sebeple iştirak etme yoluna gitmeyenler vatan haini sayılıyorken, Bahaeddin Bey gibi faal unsurlara pek ziyade mazharı hamîyyet ve muhabbet duymuşlardır. Hatta sabık Dahiliye Nazırı Talât Bey, mümaileyh Bahaeddin Bey'i Şark Orduları Grup Kumandanı Vehip Paşa'ya hususi şekilde tavsiye ederek istihdam edilmesi için göndermiş, bir müddet Samsun Divan-ı Harbi refakatinde ifayı hizmet eyledikten sonra, bir semti meçhule savuştuğu anlaşılmaktadır. (Vehip Paşa'nın zatına mahsus dosyadaki mazbut ifadesi)

kastamonu tehcirini izah ve orası mes'ul kâtibi Hasan Fehmi Efendi'nin cürümlerini ve kötülüklerini Nezarete yazmış iken dinlemediği ve tehcirin lüzumuna dair Dr. Bahaeddin Şakir Bey'den şifreli telgraf aldığı hakkında Vali Reşid Paşa'nın beyanatına (Tertib 2, Sahife 13) merbut telgraf sureti ve İttihat ve Terakki Fırkasının bir ictimasında fırka reisi Talât Bey'e verdiği takrirden, Ermenilere karşı yapılan fecayi ve mezalimi hikâye ederek İttihat ve Terakki kâtibi mes'ullerinin cümlesiyle Dr. Reşid, Cemal, Azmi, Sabit, Muammer, Atıf ve Hapishane-i Umumi Müdürü İbrahim Bey haklarında tahkikat açtırılmasını talep ettiği halde, Talât Bey'in (Hıfzına) işaretile takririni bir tarafa attırdığını ve İzmir'de "Sporting Kulüp"te Talât Bey'in kendisine "Buradakileri ötekilerin akıbetine uğrattırdım" dediğini, Dr. Nâzım ile avanesinin birre fâili müessir olduğunu söyleyen İzmir Mebusu İhsan ve Onnik Efendi'nin ifadesi (Tertib 3),

Ve Vehip Paşa'nın (Tertib 7, Sahife 3) Ermenilerin katli ve imhası, mallarının yağma ve gaspedilmesi İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin kararlarının neticesi olup Üçüncü Ordu mıntkasında insan kasaplarını tedarik eden, onları idare ve istihdam eden Bahaeddin Şakir Bey'dir. Rüesayı hükümet, Dr. Bahaeddin Şakir Bey'in

emir ve iş'arlarına uymuşlardır. Üçüncü Ordu'da bütün felaket-i beşeriye, bütün fitne ve fesat Bahaeddin Şakir'in eli altından çıkmıştır. Berikiler ipten kazıktan kurtulmuş yâranını, ötekiler de eli gözü kanlı jandamalarını hazırlamış... ilh... yazılı ifadesi de İttihat ve Terakki Merkezi Umumisiyle Meclisi Umuminin tabii azalarından bulunan Vekiller için hüccet-i itham ve tam bir vesikadır. Süleyman Nazif Bey'in (*evrak-ı istintakiye sahife 6*) Bağdat'dan Diyarbakır hududuna gelirken cesetlerin kokusundan burunlarını tıkadıklarına dair; Konya eski valisi Celâl Bey'in (*evrak-ı istintakiye sahife 7*) Halep'ten kaldırılması, Ordu Kumandanı Cemal Paşa tarafından Talât Bey'den sorulup cevaben Ermeni meselesinden nokta-i nazarı arasında uygunluk bulunmadığından ileri geldiğini bildirdiğine ve Konya Ermenilerini himaye etmiş ise de, Dr. Nâzım tarafından gönderilen mebus Ali Rıza Efendi'nin Merkezi Umumice iyice düşünülmüş karar verilmiş bir mesele hakkında ısrar edilmesi yolunda faydalı tavsiyelerde bulunulduğuna ve nihayet bu sebepten vazifesinden ayrıldığına ve İstanbul'da bu meselenin mahzurlarını Talât ve Nâzım'a anlatırken, bu işin lüzum ve faydasına inandıklarını ve Dr. Nâzım daha da ileri giderek "bu teşebbüsün Şark Meselesini halledeceğini" söylediğine ve Hayri Efendi'nin ise, çok çalıştığı halde engellemeye gücü yetmediğine dair ifadesi, tehcir ve imha hakkındaki teklifleri icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azledildiğine dair (*istintaknâme sahife 17*) Ankara eski valisi Mazhar Bey'in ve Araplara icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyarbakır valisi tarafından tehciye muvafakat etmeyen davranışlarda bulunduklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında Mülkiye Teftiş Umum

> İttihat-Terakki'nin ileri gelenlerinden Dr. Nâzım.

Müdürü sabıki Hamdi Bey'in ifadeleri, Trabzon fecayii ve faileri hakkında Maliye Nezareti Varidat Umum Müdürü Lütfi Bey'in Trabzon katibi mes'ulü Nesli Bey hakkındaki beyanatı (*istintakname sahife 34, 38, 43*),

Ve Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurum'dan Antalya Mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Trabzon) havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Zor taraflarına sevk edildiklerinden "Antalya'da ne yapmakta olduğu" mealinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir suretini Talât Bey'e göndermiş ise de, bir cevap alamadığına dair sabıki Antalya Mutasarrıfı Sabur Sami Bey'in ifadesi (*evrak-ı istintakiye sahife 44*) ve Rûdi Bey'in Ankara tehcirine ve ora mes'ul kâtibi Necati Bey'e ait malûmatı, müddeiat ve vak'ıyı isbata medar delail ve kafi karinelerdendir. Bahaeddin Şakir Bey'in Dahiliye Nazın Talât Bey vasıtasıyla, Merkezi Umumiye yazdığı bir şifrenin çözümü olup Teşkilatı Mahsusa dosyasında zuhur eden varakanın arkasında yazılı 69 numaralı cevapta: "Mademki orada işiniz kalmamıştır, Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere hemen Trabzon'a hareket ediniz, buradan hareket edecek olan Yakup Cemil Bey size lazım gelen izahat ve talimatı getirecektir" denilmiş olması, aradaki irtibat ve münasebeti bir kat daha tazvih eyler.

(...) Zikredilen cürümleri işledikleri hakkında yeterli delil, vesaik ve şahitler bulunan maznunu aleyhimden, Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nâzım, Atıf, Rıza, Cevat, Aziz Beyler ve Enver, Cemal ve Talât Beylerin Küt'alde hem fiil olduklarından, harekât-ı vaki'aları "mücazat-ı terhiyeyi" müstelzim ef'alden olarak, Ceza Kanunu'nun 45'inci maddesinin 1'inci fıkrasıyla 170'inci maddesine ve hemfiil olmayıp bile rek icrayı müzaheretle maznunların cürümlerinde muayyen olarak fer'an zî-medhal bulunan Midhat Şükrü, Dr. Rusûhi, Küçük Talât, Ziya Gökalp, Kemal Beylerle Said Halim Paşa, Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil Beyler de

Kanun-u mezkurun 45'inci maddesinin 2'inci fıkrası delaletiyle yine mümaileyh maddeye muvafık bulunduğundan, mezkûr maddelere tevfikân maznun-u aleyhimin Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzere "Cinayetle" lüzumu muhakemelerine ve tahkikat evrakının teferruatıyla birlikte sevk ve divan-ı müşarünileyh müddeiumumiliğine tevdiine ve irsaline bermucib-i id dianame karar verildi.

10 Recep 1337 / 21 Nisan 1335 [1919]